

ALIJA BEJTIĆ

BANJA LUKA POD TURSKOM VLADAVINOM ARHITEKTURA I TERITORIJALNI RAZVITAK GRADA U XVI I XVII VIJEKU

BANJA LUKA SOUS L'ADMINISTRATION TURQUE — ARCHITECTURE ET
DEVELOPPEMENT DE LA VILLE AU XVIe ET AU XVIIe SIECLES

UVOD

Banju Luku zapravo čini nekoliko posve odijeljenih naselja koje u cjelinu veže tek glavna prometna žila, drum, što vodi od Jajca prema Bosanskoj Gradiškoj. To su Novoselija, Gornji Šeher, Donji Šeher, Varoš i Predgrađe. Osnovna, dakle, značajka Banje Luke u urbanističkom smislu leži upravo u toj neobično dugoj razvučenosti naselja, koja doseže oko 10,5 km. Novoselija, Gornji i Donji Šeher prošarani su brojnim baščama, vrtovima i zelenilom između niskih kuća i uskih sokaka, bitnim čestim gotovo svih gradova na islamskom Orijentu. To je stariji dio Banje Luke, izgrađen u doba turske vladavine u ovim stranama. Predgrađe pak i jedan dio Varoši imaju više zbijen oblik i tip panonskih naselja. To je noviji, moderni dio Banje Luke, a počeo se razvijati tek nešto prije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine.

Izgrađenost pojedinih površina i arhitektura stambenih kuća kao najbrojnijih objekata najizrazitiji su elementi u likovnoj fizionomiji svakoga grada, a baš se to dvoje u starom dijelu Banje Luke najviše izmijenilo. Otud taj dio ne pokazuje više ni izdaleka onakav likovni izraz, kakav je imao u minulim vijekovima. Gotovo čitav prostor zapadno od Ferhadije džamije krajem šesnaestog vijeka bješe, na pr., groblje, a danas je sav izgrađen. Zadržite li tim dijelom grada, naići ćete tu još i danas na ostatke dosta starih nišana i drugog kamenja s grobova koje leži u baščama ili izravno na ulici, do samoga puta. U to doba nije još bilo ni današnje Novoselije, najjužnijeg dijela grada. Na drugoj opet strani Gornji Šeher u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću bješe razvijeniji, negoli je danas. Slično je i s Hisetima, što leže na lijevoj obali Vrbasa nekako na polovini puta iz Donjega Šehera u Gornji. Danas je to gotovo pust kraj, a u sedamnaestom stoljeću bješe dosta gusto naseljen.¹ Do toga opadanja doveli su svakako ratovi

¹ U Banjoj Luci postoji i danas predaja da je u jednu džamiju na Hisetima, od koje se još mihrab doskoro vidio, dolazilo uvečer na jaciju po sedamdeset fenjera, što bi također kazivalo, da je taj kraj nekad bio doista dobro naseljen.

Situacioni nacrt Banje Luke (Hrv. enciklopedija)

u kojima je dva puta osvanula jaka neprijateljska vojska pod tim gradom, zatim češki požari, jer najveći dio objekata bješe od drvene građe, a usto i razne epidemije, koje su kadikad harale gradom. Samo jedna takva epidemija, pošast kuge u godini 1732, pokosila je tu, prema jednom suvremenom anonimnom zapisu, sedam hiljada ljudskih života,² a to je za ondašnju Banju Luku bila grdna katastrofa. Upravo te nepogode, čini se, ne samo što su prekidale prirodan razvitak grada, nego su osta-

² Turski rukopis u Državnom arhivu NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, akv. broj 142 folio 31a.

vile izvjestan trag i u psihi i tradiciji tamošnjeg življa. Rijetki su Banjolučani, koji nešto više znaju iz prošlosti svoga grada, a i ono, što se kazuje o tome, sve je obavijeno nekakvim mogućim i nemogućim legendama i naivnim bajkama, iz čega istraživač prošlosti ne može izvući gotovo ništa

pouzdamo. Prekid starih tradicija osjetio se tu jače i u stambenoj arhitekturi. Nema tu više gotovo nijedne kuće pod starim i slikovitim bosanskim drvenim krovom, sve je gotovo prepravljeno i uniformirano jednoličnim i odbojnim tvorničkim crijepom.

I

BANJA LUKA U PREDTURSKE DOBE

Banja Luka zahvaljuje za svoj postanak i razvitak prije svega odličnom prometnom položaju. Njezino područje bilo je stoga djelomično naseljeno još u doba Rimljana, što nam potvrđuju nalazi iz toga vremena, otkopani na Ilidži i u Donjem Šeheru.³ U srednjem pak vijeku bješe tu jaka utvrda sa znatnijim trgovištem i franjevačkim samostanom u podnožju. Ta utvrda i trgovište pod njom navode se u spomenicima prvi put pod imenom *Banja Luka* istom god. 1494.⁴ Ubikacija te srednjovjekovne Banje Luke nije bila sve do danas određena. Prema jednom mišljenju ta varoš ležala je čak oko utoke Vrbanje u Vrbas,⁵ a drugi su opet identificirali tvrđavu Banju Luku s jednim drugim, Vrbaškim gradom, i jedni ga smještali u današnji Gornji Šeher,⁶ a drugi opet iznosili mišljenje da je to preteča današnjeg Kaštela u Donjem Šeheru.⁷ Prvo mišljenje nije ničim dokazano, a oni drugi, koji identificiraju grad Banju Luku s Vrbaškim gradom, nisu pritom vodili računa o tome, da se u jednoj ispravi od godine 1519 spominje posebno grad Banja Luka, a posebno Vrbaški grad.⁸ To su, dakle, dva posebna grada. Pa gdje je onda ležao grad Banja Luka i varoš pod njim? To pitanje riješio je, dr- žim, tek u najnovije vrijeme H. Kreševljaković,⁹ stavljajući taj grad i trgovište pod njim posve ispravno u današnji Gornji Šeher. A za to govori više razloga. U Gornjem Šeheru doista je bio jedan grad na lijevoj obali Vrbasa, a njegovi ostaci i danas se raspoznaju iznad mosta preko potoka

Suturlije.¹⁰ Poznati turski geograf i polihistor Hadži Kalfa ističe polovinom sedamnaestog vijeka za taj grad, da je uzet od nevjernika,¹¹ a taj nam je podatak važan, jer kazuje, da grad doista datira iz predturskog doba. U zakladnici pak bosanskog sandžakbega Sofi Mehmed-paše od god. 1554, kojom on ostavlja svoje zadužbine u Gornjem Šeheru, i o kojoj će biti još govora, spominje se izričito tvrđava *Banja Luka* u današnjem Gornjem Šeheru i *Podgrađe* (»Podgiradje«!) pod njom, a naselje (»kasaba«) i s desnu i s lijevu stranu Vrbasa u tome kraju zove se tu također *Banja Luka*. U toj istoj ispravi navodi se na desnoj obali Vrbasa prostor s obadvije strane jednog puta, gdje se sastaje svijet radi kupoprodaje zemaljskih proizvoda i drugih potrepština, dakle, tržište, a to je opet daljnji dokaz o ubikaciji srednjovjekovnog banjolučkog trgovišta i tvrđave u neposrednoj blizini. Ime *Banja Luka*, sastavljeno od pridjeva imenice *ban* i obične riječi *luka* (ravnicica oko rijeke), koja je u Bosni tako česta, isprva bješe regionalni naziv za svu ravnicu ispod spomenutog grada,¹² a kasnije, kad je tu izgrađena tvrđava, ime se proteglo i na nju.¹³

³ Dr. Karl Patsch, *Epigrafski nalazi iz god. 1895 u Glasniku Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, godina VII (Sarajevo 1895), str. 574—577.

⁴ *Monumenta Hungariae historica — Diplomataria* — vol. XL, Budapest 1915, str. 124.

⁵ Stjepan Pavičić u *Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 2, sub v. *Banja Luka (Razvitak naselja i migracije)*.

⁶ Dr. Ferdo Šišić, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, Zagreb 1902. — Vjekoslav Klaić, *Opis zemalja u kojima stanuju Hrvati*, sv. III, Zagreb 1883. — Sv. Ilešić, *Banja Luka u Geografskom Vestniku* god. I, br. 1—4 (Ljubljana 1939).

⁷ Vaso Glušac, *Banja Luka u Glasniku Jugo slovenskog profesorskog društva* god. XIV, br. 10—12, ćirilicom, Beograd 1934, str. 882.

⁸ »Banyalwka, Zwechaj, Orbazwara ...« u tursko-ugar-skim ugovoru iz te godine u *Monumenta Hungariae historica — Diplomataria* — vol. XXXVI, Budapest 1912, str. 281.

⁹ Vidi njegovu studiju *Stari bosanski gradovi* u ovome godišnjaku.

¹⁰ O tome gradu usporedi i narodno kazivanje u članku Franje Cipre *Iz narodne tradicije banjalučke* u *Školskom vjestniku*, god. XIII (Sarajevo 1906), str. 618.

¹¹ St. Novaković, *Hadži Kalfa ili Ćatib Ćelebija turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu u Spomeniku Srp. Kr. akademije XVIII (ćiril.)*, str. 82.

¹² Još god. 1596 navodi se »li confini di Bagnaluga«, a god. 1600 »la terra Bagnaluca«. Isp.: Karlo Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i Hercegovine u Glasniku Zem. muzeja XXI* (1909), str. 53 i 72.

¹³ Gdje je pak ležao srednjovjekovni Vrbaški grad i varoš pod njim, ostaje još uvijek otvoreno pitanje. O tome postoji više kombinacija. U okolini današnje Banje Luke nalaze se podori triju starih tvrđava. Jedna je u blizini ušća Vrbanje u Vrbas, druga na brdu Cecelju iznad desne strane Gornjeg Šehera, a treća iznad korita rječice Suturlije, dva sata hoda od njezina ušća. Bi li jedna i koja od tih triju tvrđava mogla biti stari Vrbaški grad, to će, može biti, tek buduća istraživanja riješiti. Hamdija Kreševljaković pak u citiranoj studiji napominje kako nije isključena mogućnost, da je Vrbaški grad sa svojim podgrađem ležao na području današnjeg Donjeg Šehera i da mu se zameo trag izgradnjom toga dijela grada. Za tu kombinaciju smatra važnom činjenicu, da je nakon pada Jajca god. 1527 zapovjednik Vrbaškog grada Andrija Radatović, videći da se ne može oprijeti Turcima, zapalio tvrđi grad i sramotno pobjega.

Sumporne izvore u današnjoj Iidži (nedaleko od tvrđave) koristilo je okolno stanovništvo, zna se pouzdano, još u doba Rimljana, a bez sumnje i u srednjem vijeku. To upućuje na zaključak, da je oko tih izvora od davnine postojalo kakvo-takvo naselje.

Jedno naselje u srednjem vijeku bilo je i u današnjem Donjem Šeheru, a i ono je po svoj pri-

lici nosilo ime ravnice oko Vrbasa i naselja u Gornjem Seheru. Ne zna se, koliko je bilo, ali je doista postojalo. O tome nepobitno govore imena tamošnjeg potoka *Crkvine* i brda *Lauš*. Po predaji među tamošnjim franjevcima tu je bila crkva sv. Ljudevita Lajoša, i po tome se svecu, prema toj istoj predaji, prozvalo Laušom spomenuto brdo i kamen na njemu.¹⁴

II

GORNJI ŠEHER

Godine 1528 cijelo područje Jajačke banovine, od Jajca pa sve do Save, prešlo je potpuno u turske ruke. Tada su Turci zauzeli i tvrđavu Banju Luku i istoimenu varošicu pod njom, koja se već bješe raširila na obje obale Vrbasa. Tvrđava je po svoj prilici pala neoštećena, i Turci su odmah smjestili u nju svoju posadu,¹⁵ a dolje u varoši počeli su graditi obrtničke radionice i trgovačke dućane, najprije za potrebe vojske, a onda i ostalog žiteljstva. Današnji, dakle, Gornji Šeher najstariji je dio starog dijela Banje Luke. Da su se Turci utaborili baš tu, na bregovitom terenu, a ne u ravnici današnjeg Donjeg Šehera, to je posve razumljivo, kad se ima na umu strateška važnost toga kraja s tvrđavom u njemu i ona osebujna težnja gotovo svih Orijentalaca za smještajem kuća i naselja u strani nad vodom, odakle će svaka kuća imati nesmetane i daleke vidike na drugu stranu. U širenju i privrednom životu toga novog naselja učestvuju turski islamizirani doseljenici, došavši ovamo u vojnoj i upravnoj službi iz daljih krajeva turske carevine i obližnjih bosanskih gradova, osobito Sarajeva i Travnika,¹⁶ a još više stanovništvo iz same Banje Luke i okoline, koje je u velikom dijelu primilo vjeru novoga gospodara. Banja Luka je tako već

u prvim godinama turske vladavine znatno porasla, a i kasnije se nastavila sve više izgrađivati, i u novim prilikama postaje važno trgovačko i administrativno središte.

Onovremeni Turci, vrlo pobožan narod, u svakom novoosvojenom mjestu podizali su među prvim objektima i džamiju i nazivali je imenom sultana za koga je to mjesto osvojeno. Tako je i u Banjoj Luci negdje odmah po osvojenju sagrađena džamija na ime sultana Sulejmana Kanunije (1520—1566). To je današnja *Hunčarija* ili *Careva džamija* u gornjošeherskoj čaršiji. Negdje poslije, kad je u blizini napravljena i neka druga džamija, narod je tu prvu prozvao i *Starom džamijom*, a pod tim je imenom spominje polovinom sedamnaestog stoljeća i Evlija Čelebija u svome putopisu, navodeći da je lijepa građevina. Prvotna zgrada te džamije davno je propala. Bilo je to po svoj prilici godine 1688 prilikom jednog upada austrijskih četa u Banju Luku. Džamiju je opet obnovio početkom osamnaestog stoljeća bosanski namjesnik Elči Hadži Ibrahim-paša, kako se to dade naslutiti iz jedne ornamentalne drvene ploče (levhe) s urezanom carevom turom, Elči Hadži Ibrahim-pašinim imenom i hidžretskom godinom 1112, koja se i danas čuva u toj džamiji.¹⁷ Koliko se zna, još dva puta obnavljana je ili znatnije popravljana ta džamija. Prvi put je to učinio bosanski namjesnik Muhsin-zade Abdulah-paša hidž-

¹⁴ Na brdu Laušu bilo je i staro katoličko groblje, zidane grobnice građana, a i posebno zidana franjevačka grobnica. Posljednji katolik ukopan je tu god. 1810, a još do iza prevrata od god. 1918 na tome se groblju održavala misa na Spasovo i na Markovo.

¹⁵ Služio svojoj svrsi, koliko se zna, i polovinom sedamnaestog vijeka. To se jasno razabire iz putopisa Evlije Čelebije, u kojem se izričito navodi dizdar toga grada. Kad je krajem šesnaestog vijeka sagrađena tvrđava u Donjem Šeheru (današnji Kaštel), ta gornjošeherška tvrđava zove se otada u narodu i u ispravama *Starim gradom*.

¹⁶ U spomenutoj ispravi iz god. 1554 navode se kao obrađivači zemlje u Banjoj Luci neki Sulejman, sin Bajazidov, iz grada (kal'a) Travnika, te Hasan, Mehmed i Ahmed, svetrojica sinovi Abdulahovi i pratioci (tabf) umrlog Kemalbegu. Za toga Kemalbegu zna se iz drugih izvora, da je živio u Sarajevu, napravio tu jednu džamiju i potkraj života ostavio oporuku, da poslije njegove smrti postaje slobodan 31 njegov rob, među kojima se poimenice navode i spomenuti Mehmed i Ahmed. Kemalbeg je umro 1554 (961) i pokopan kraj svoje džamije, i, prema tome, spomenuti robovi naselili se u Banjoj Luci te iste godine. — Prijepis Kemalbegova testamenta iz god. 1538 (945) u siđžilu br. 1

u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, a njegov sadržaj i faksimil te povijest Kemalbegove džamije i natpis s njegovih nišana u radnji Šejha Sejfudina Kemure *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe* (poseban otisak iz *Gl. Zem. muzeja* 1908-1911), str. 258-264.

¹⁷ Hidžretska godina 1112 trajala je od 18 VI 1700 do 7 VI 1701, a Elči Hadži Ibrahim-paša je prema turskim izvorima imenovan bosanskim namjesnikom tek 28 ševala 1115 (6 marta 1704). Kako onda dovesti u vezu datum postanka spomenute ploče s godinom njegova dolaska na Bosnu? Taj nesklad nastao je vjerojatno greškom rezbara, koji je, možda, trebao umjesto god. 1112 urezati god. 1116 (brojke 2 i 6 pišu se dosta slično), koja se upravo poklapa s kratkim vremenom vežirovanja Elči Hadži Ibrahim-paše u Bosni. O Elči Hadži Ibrahim-paši i njegovu službovanju u Bosni vidi moju radnju *Elči Hadži Ibrahim-pasin vakuf u Travniku*, Sarajevo 1942.

Česme na Grabu (foto Dž. Čelić, 1952)

retske godine 1146 (14 VI 1733 — 2 VI 1734),¹⁸ a drugi put isto tako bosanski namjesnik Sirri Selim-paša godine 1240 (26 VIII 1824 — 15 VIII 1825).¹⁹ I današnja zgrada s drvenom munarom od čerpiča i drveta, koja u svemu ima oblik ostalih bosanskih drvenih džamija, po svoj prilici potječe iz te posljednje godine.

Oko te džamije brzo su nastali novi obrtnički i trgovački dućani, i time se formirala prva banjolučka čaršija orijentalnog tipa. Od samog pak naselja na lijevoj obali Vrbasa obrazovala se prva mahala, koja se poslije raširila niz Vrbas sve do ušća potoka Suturlije. Po svojoj džamiji nosi i danas naziv *Hunčarija* ili *Careva mahala*.

Nizvodno od ušća spomenutog potoka brzo je nastala i mahala Tabaci, koja se nazvala tako po obrtnicima, koji su tu na obali Vrbasa štavili kožu.²⁰ Kasnije, kad se mahala još više raširila, podijeljena je na *Gornje* i *Donje Tabake*. Ti nazivi i danas su poznati u tome kraju. Centar te mahale bješe džamija *Debagija* ili *Tabačka džamija*, koja je morala vrlo rano nastati. Bila je od čerpiča i s drvenom munarom, a propala je do godinu iza prvog svjetskog rata.

Poslije nastanka i izgradnje Tabaka naselje se i dalje širilo niz lijevu obalu Vrbasa, i tu ubrzo nastaje nova, *Kubadagina mahala* s istoime-

¹⁸ Turski rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, akv. broj 142 fol. 356.

¹⁹ To se vidi iz jednog natpisa na papiru, nalijepljenom na drvenoj podlozi veličine 65X46 cm, koji se nalazi iza mimbere u toj džamiji. Navedena godina izražena je u eb-džed-sistemu.

²⁰ Ti obrtnici spominju se tu već u spomenutoj zakladnici iz god. 1554.

nom džamijom u njoj.²¹ A varoš se podjednako širila i na uzvodnoj strani od centralne Careve mahale i čaršije, i tako gore ustrani nastadoše još dvije mahale, nazvane po osnivačima džamija u njima: *Džaferagina* i *Hadžibegzade* ili *Grab* mahala. I jedna i druga situirana je oko starog puta, što je vodio iz Banje Luke prema današnjem Mrkonjićgradu i Jajcu. Džamije u tim mahalama pravljene su od drvene građe i čerpiča, i prva je propala prije desetak godina, a druga je i danas uzgor, ma da je već i ona u vrlo trošnu stanju.

U blizini te druge, Hadžibegzadetove ili grabske džamije očuvao se do danas još jedan stariji spomenik, koji ovdje zbog njegove jedinstvene vrijednosti moram osobito istaknuti. To su dvije česme, situirane u otkopu brda, što se uzdiže iznad desne strane spomenutog puta. Obadvije su u jednome zidu i u međusobnom razmaku od 1,90 m. Sam zid seže u duljinu 6,70 m, a u visinu 1,80 m. Čeoni mu je vijenac nešto isturen prema vani, kao i kod gotovo svih drugih starih česama. Izljevi su naglašeni s dva luka pomnije klesarske obrade i s dvije željezne lule iz novijeg vremena. Na lijevoj česmi stoji ploča, na kojoj je nekad bio i natpis o gradnji toga objekta, ali je danas toliko istrugan, da se ni jedno slovo ne može razabrati.²² Ispod te ploče su i tri kamene poljubuke poput onih na starim nišanima. Česme i danas služe svojoj svrsi i istančanim mlazom vode napajaju okolnu mahalu i žedne prolaznike. Izvori, koji opskrbljuju česme vodom, udaljeni su od česme oko jedan sat, ali se tu voda ne dovodi do izljeva čunkovima, kao kod drugih starih česama, nego velikim i na svod zidanim kanalima, kroz koje se može i čovjek provući, ako je u terezijama potreban popravak. Kanali vode u divergentnom smjeru od česama, a onaj desni tri puta je duži od lijevog. Dužina desnog je 10,35 m, lijevog 3,40 m, a visina i jednog i drugog do tjemena svoda iznosi 1,40 m, dakle upravo tolika, da se čovjek pognute glave može kroz njih provući do terezije. Upravo ti kanali izdvajaju te česme iz uobičajenog tipa česama po drugim mjestima Bosne i Hercegovine i čine ih osobito vrijednim građevnim spomenikom. Tehnička obrada kamena i sama izvedba lukova iznad izljeva i tih kanala kazuje da su česme nastale u doba, kad je tursko graditeljstvo u ovim stranama bilo još na visini, i, prema tome, sagrađene su negdje u šesna-

²¹ Taj Kubadaga živio je negdje polovinom šesnaestog vijeka, i, prema tome, toga vremena nastala je i njegova džamija i okolna mahala. Spominje se među živim god. 1554. Bio je konvertit (sin je »Abdulahov«) i vojvoda (upravitelj policije). Imao je veći zemljišni posjed u današnjem Gornjem Šeheru, i vjerojatno je bio starosjedilac. Sve se to razabire iz spominjane zakladnice bosanskog sandžakbega Sofi Mehmed-paše.

²² Početkom ovoga stoljeća razabirale su se tu, navodno, još prve dvije brojke (1 i 2) neke godine iz trinaestog stoljeća hidžretske ere (1786-1882), a ona je mogla označavati samo popravak tih česama. — Podatak iz citiranog članka Franje Cipre u *Školskom vjestniku* XIII (1906), str. 619.

estom ili, najkasnije, u prvoj polovini sedamnaestog stoljeća.

Pet opisanih mahala čine lijevu stranu današnjeg Gornjeg Šehera. Da li je koja od tih četvrti, osim Careve mahale, bila izgrađena i prije 1528, ne može se utvrditi, ali se može s pouzdanošću reći to, da je taj kraj u prvim decenijima turske vladavine bio središte življenja čitave okoline.

Upravo do četvrt vijeka iza dolaska Turaka u taj kraj pridolazi tu i jedan novi momenat, koji otada uveliko pospješuje izgradnju i cjelokupan razvitak Banje Luke. To je prijenos stolice bosanskog sandžakbega iz Sarajeva u Banju Luku. Time taj grad postaje političko središte ondašnje Bosne, a pojedini bosanski sandžakbezi glavni nosioci građevne djelatnosti u tome gradu. Taj prijenos izvršio je, vjerojatno, iz vojno-strateških razloga oko godine 1553 bosanski sandžakbeg Sofi Mehmed-paša, koji tu odmah otpočinje gradnju velikog stila, a u tome ga poslije slijede, kako ćemo kasnije vidjeti, i njegovi nasljednici, sandžakbezi Osman Han i Ferhadbeg Sokolović.²³ Bosna je u to doba bila sandžak, koji je s ostalim u ovim stranama pripadao beglerbegu od Rumelije. U septembru pak 1580 Bosna i sama postaje beglerbegat ili pašaluk, kojem u početku pripada osim bosanskog još osam okolnih sandžaka, i čiji se zapovjednici otada zovu beglerbezi i obnašaju čast paše sa tri tuga. Time Banja Luka postaje upravno središte višega stupnja, što je još više ubrzalo razvitak grada, i ostaje takva sve do godine 1639, dok namjesnička stolica nije vraćena ponovo u Sarajevo.

²³ Safvetbeg Bašagić u Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1900) navodi bez obrazloženja, da je god. 1553 stolica bosanskog sandžakbega prenesena iz Sarajeva u Travnik, i da je taj prijenos izvršio *bosanski namjesnik Malkocbeg*. Ja dopuštam mogućnost, da je bosanski sandžakbeg sjedio jedno vrijeme rečene godine u Travniku nakon što je ostavio Sarajevo, a prije nego je prešao u Banju Luku, ali je to opet bio Sofi Mehmed-paša, a nikako Malkocbeg, koji tada nije uopće bio sandžakbeg bosanski. A da je Sofi Mehmed-paša prije Banje Luke sjedio jedno vrijeme u Sarajevu i Travniku, kazuje donekle to, što je i u ta dva mjesta, kao i poslije u Banjoj Luci, ostavio svoje zadužbine. U Sarajevu u mahali Kečedži Sinana sagradio je mekteb i za njegovo uzdržavanje ostavio poseban vakuf, a to razabiremo iz njegove zakladnice od god. 1554 za banjolučke zadužbine, u kojoj određuje da mutevelija vakufa u Banjoj Luci bude ujedno i mutevelija vakufa rečenog mekteba u Sarajevu. Šta je pak sagradio u Travniku, o tome podataka nema, ali se zna da je za tu nepoznatu zadužbinu tu kupio i uvakufio jedno zemljište. To se jasno vidi iz zakladnice kasnijeg bosanskog namjesnika Šopa Salan Čamil Ahmed-paše od 27 zilkideta 1170 (13 VIII 1758), kojom on određuje prihode za svoju džamiju Čamiliju (kasniju Sulejmaniju) u Travniku. Taj bosanski namjesnik osnovao je toga doba na tome zemljištu žitni trg i zakladnicom odredio, da se godišnja zakupnina za to zemljište plaća njegovu vlasniku, *vakufu Sofi Mehmed-paše*. O tome zemljištu, koje leži do rijeke Lašve i istočno od džamije Sulejmanije, i na kojem je i danas žitni trg, vidi opširnije u mom članku *Čamili ja džamija i njen vakuf u Travniku (Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice 1942)*, u kojem je obrađena zakladnica Šopa Salan Čamil Ahmed-paše.

Gornji Šeher. Sofi Mehmed-pašina džamija i most na Vrbasu (1942)

Već je spomenut trg na desnoj obali Vrbase, na kojem je svijet kupovao i prodavao zemaljske proizvode. Stajao je sučelice današnjoj Carevoj džamiji na lijevoj obali. Već po samoj prirodi poslovanja i prilaznim putevima nemoguće je da je stajao u praznom, nenaseljenom kraju, i po tome držim, da je taj kraj bio bar djelomično izgrađen i prije polovine šesnaestog vijeka, ako ne i u samo predtursko doba. Bilo kako bilo, ali je svakako rano morao postojati tu kakav most ili bar skela na Vrbasu, koja je povezivala trg i ovaj kraj sa suprotnim Podgrađem. A početkom druge polovine šesnaestog vijeka, kad Banja Luka postaje središtem bosanskog sandžaka, otpoče tu u blizini toga trga i prijelaza preko Vrbase upravo masovna izgradnja. Već prvi bosanski sandžakbeg sa sjedištem u Banjoj Luci, spomenuti Sofi Mehmed-paša, sin Abdul-Muinov, renegat i na svu priliku Bugarin iz Sofije,²⁴ gradi tu džamiju, u njoj blizini na obali Vrbase javno kupatilo i most preko Vrbase,²⁵ pa na tri mjesta u neposrednoj blizini samih šezdeset i devet dućana, zatim jedan veliki han, zapravo karavan-saraj, koji je imao u prizemlju prostranu staju, a gore na spratu dvadeset odaja za konačenje putnika i dva zahoda, te mlin na Vrbasu sa dva kamena i posebno druga dva sa po jednim kamenom, također na Vrbasu, ali na lađama. Kad su svi ti objekti bili dograđeni, privredni dio tih građevina zavještao je za uzdržavanje svoje džamije i spomenutog mosta i predao ga prometu svojom zakladnicom,

²⁴ Dr. S. Bašagić u *Znamenitim Hrvatima Bošnjacima i Hercegovcima u turskoj carevini* (Zagreb 1931) ubraja Sofi Mehmed-pašu u domaće ljude, ali to nije ničim dokazano.

²⁵ Taj most stajao je na istom mjestu, gdje je danas onaj pješački prijelaz. Bio je od drvene građe, pa ga je više puta odnosio Vrbaša. Kako je stajao uz Carevu džamiju, zvao se u narodu i *Carevom ćuprijom*, iako ga nije car gradio.

pisanom na arapskom jeziku, a legaliziranom početkom safera 962 odnosno krajem decembra 1554 godine.²⁶ Usto je pokupovao u blizini i više ziratnih zemljišta i sve zavještao u istu svrhu.

Tim zadužbinama Sofi Mehmed-paša otpočeo je novi period u izgradnji Banje Luke i Gornjega Šehera. Sofi Mehmed-paša je tu izgradio dobar broj privrednih objekata, čitavu, dakle, čaršiju, i time udario jake temelje privrednom životu novog dijela grada. Taj dio grada počeo se otada, bez sumnje, lijepo razvijati, ali ne bješe naročito duga vijeka. Godine 1688 Gornji Šeher nenadano zauzeše austrijske čete pod vodstvom Ludviga Badenskog, ostadoše u njemu vrlo kratko vrijeme i pri povlačenju spalije i razoriše najveći dio naselja i s jednu i s drugu stranu Vrbase. Ti crni dani ostali su u živom sjećanju Banjolučana do dana današnjega. Tom su prilikom pored ostalih građevina stradale i gotovo sve zadužbine Sofi Mehmed-paše. Čaršija je sva izgorjela, a vakuf time ostao bez najvažnijih sredstava.²⁷ I od tih svih brojnih objekata do danas je ostala uzgor jedino još džamija, ali ni njezina zgrada — vidi se jasno po samome radu i obradi pojedinih elemenata — nije više ona iz šesnaestog stoljeća. Od stare zgrade očuvala se jedino još sedrena munara, što se prislonila uz ovu današnju s njezine desne strane, i u koju se ulazi izvana, a ne iz unutrašnjosti, kao kod većine ostalih naših džamija. A sudeći po toj munari, arhitektura prvašnje zgrade morala je biti veličanstvena i dostojna imena njezina osnivača. Današnja pak zgrada još na prvi pogled ostavlja neobičan dojam na motrioca. Situira se posve u strani, mimo gotovo sve druge džamije, munara joj kamena, masivna i majstorski izvedena, a sama zgrada kao da je sva od drvenog materijala. U predvorju je sistem drvenih stupova, koji nosi dio četverostrešnog krova na toj strani, a u desnom je kraju i omanji mihrab, kao i u nekih drugih banjolučkih džamija, pred kojim se obavlja zajednička molitva, kad je džamija prepuna ili zatvorena. Dosta prostrana unutrašnjost — 14,0 X 9,60 m — dijeli se u dva nivoa s visinskom razlikom od 20 cm. Cio unutrašnji namještaj izrađen je od drveta, a mimbera još obojena i ukrašena vegetabilnim ornamentima. Tu je i drugi sistem drvenih stupova sa strana i u zadnjem dijelu prostora s izrezbarenim jastucima, a nosi, kao i u Sulejmaniji džamiji u Travniku, musandru (gornju etažu) i strop. Pod lijevim dijelom musandre nalazi se pod kapkom omanja jama — udubak u zemlji kvadra-

²⁶ Isprava, koja predstavlja najstariji poznati turski dokumenat o Banjoj Luci, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu-Nije original, kako se to dosad držalo. Po tipu vodenog znaka vidi se, da je papir pravljen god. 1602 (Italija), i prijepis je, prema tome, nastao negdje poslije te godine.

²⁷ Tada je propala još Careva džamija i na svu priliku tvrdava Banja Luka, kojoj iza toga nigdje traga nema.

²⁸ Džamiju paše prostrano groblje s gusto zasadenim nišanima u prednjem dijelu. Tu su i dva nišana na dva groba iz šesnaestog vijeka — vidi se jasno po samoj formi i vrsti kamena — ali je i jedan i drugi bez ikakva natpisa.

tičnog oblika s osnovicom od tek lm — i po tome se — vele — ova bogomolja prozvala i *Jama-džamijom*. Čemu je nekad služila ta udubina, ne može se reći. Nisu mi to znali kazati ni najstariji tamošnji ljudi.

Iznad ulaza u džamiju stoji kamena ploča i na njoj jedna poznata izreka (hadis) poslanika Muhameda i dvije hidžretske godine: 1196 (1782) i 1354 (1935). To su godine popravka džamije, i današnja zgrada će po svoj prilici biti iz te prve godine.²⁸

Kad je Sofi Mehmed-paša sagradio džamiju, čaršiju i ostale zadužbine, tendenca daljnijeg širenja grada i tu ide niz Vrbas, kao i na lijevoj obali, a ciglih deset godina izatoga (1563) nastaje u produženju nova mahala i džamija, koje i danas nose naziv po svome osnivaču bosanskom sandžakbegu *Osmanu Šahu*. To je drugi poznati bosanski sandžakbeg, koji je pospješio razvitak Banje Luke.²⁹ U daljnjem produženju niz Vrbas nešto kasnije nastale su još dvije gornjošeherske mahale i džamije: *Kalenderija*, ili, kako se još zove, *Šiljkova*, i *Sitarija*. Džamije u svetri te mahale pravljene su od ćerpića i s drvenom munarom i u svojoj vanjskoj i unutrašnjoj arhitekturi ničim se ne razlikuju od bosanskih seoskih džamija s drvenom munarom. *Kalenderija* je dotrajala i propala koju godinu poslije prvog svjetskog rata,³⁰ a druge su dvije i danas uzgor.

Kraj sa sumpornim vrelima uzvodno od Sofi Mehmed-pašine džamije spominje se još god. 1554 u Sofi Mehmed-pašinoj zakladnici pod turskim imenom *Ilidža*, što u leksičkom smislu znači *toplīca*. Turci su još otprije dobro poznavali ljekovitost takvih vrela, pa su, bez sumnje, rano počeli iskorištavati i ta banjolučka.³¹ I tu je morala nastati jedna mahala vrlo rano, ako ne i prije Sofi

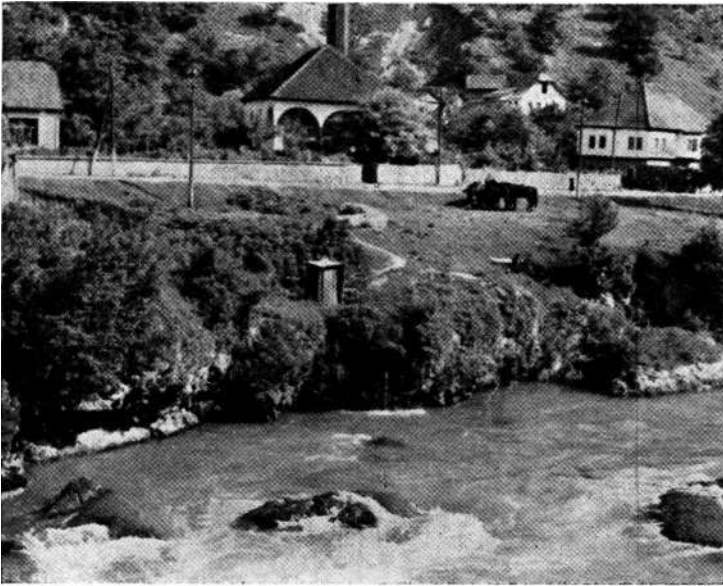
²⁹ Pisani izvori navode toga bosanskog sandžakbega pod imenom *Osman Han*. I on je, bez sumnje, ostavio veći ime-tak za uzdržavanje svoje džamije, ali od čega se on sastojao, to se više ne zna, jer je sve osim džamije davno tragom nestalo, a ni vakuf nama se nije sačuvala.

³⁰ Tko je po imenu bio snivač te džamije, ne zna se, ali je, nazire se iz samoga imena te džamije, vjerojatno bio der-viš i pripadao islamskom mističkom redu *kalenderija*, što ga je oko god. 1300 osnovao *Kalender Jusuf Endelusija*. Pristaše toga reda, kojemu inače nema traga u našim stranama, imali su dužnost lutati neprekidno po svijetu obrijane glave i brade i živjeti prosjačkim životom.

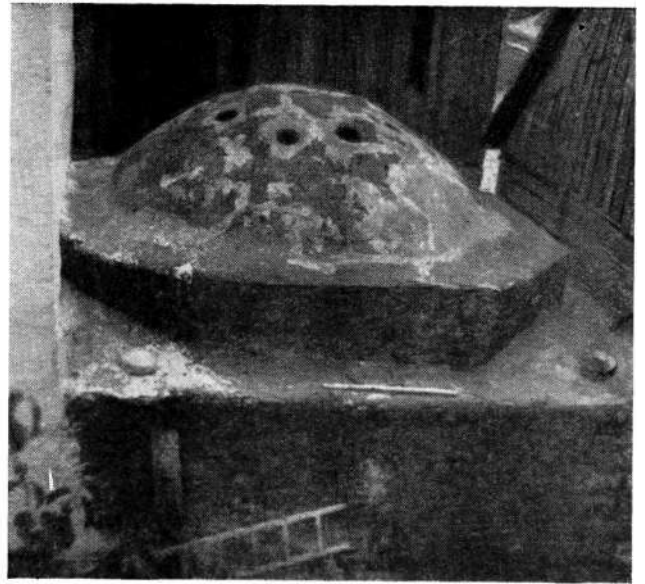
³¹ Iz starijeg vremena do danas su se očuvala tu dva omanja kamena bazena pod kupolom, koja ima odozgo okrugle rupe, a nedaleko su, s donje strane glavnog puta i do samog korita Vrbase, još dva sumporna izvora, Šugavica i Direklja. Zgrada nad Šugavicom propala je u prošlom ratu, a Direklja je sva u stijeni i još i danas služi svojoj svrsi; nazvana je tako po kamenim *direcima* ili stupovima, što nekad stajahu kao dovratnici na ulazu u kupalište, i od kojih je jedan davno razlupan i uzidan u zid toga kupališta, a drugi je nedavno prenesen u banjolučki muzej. Opis tih sumpornih vrela i građevina na njima gledaj u ovim radnjama: *Putovanje po Bosni* od Ivana Kukuljevića-Sakcinskoga, Zagreb 1858, zatim *Puti (God. 1867-75)* Mihovila Pavlinovića, Zadar 1888, potom *Bosna. Podaci o zemljopisu i pomesti* od Vj. Klaića, Zagreb 1878, te *O Banjoj Luci i njenoj okolici* od Fejze Čavkića u *Školskom vijestniku* X (Sarajevo 1903) i nepotpisani članak *Iz prošlosti Banje Luke. Gornji Šeher* u listu *Novo Doba* (Banja Luka) br. 30 od 18 XII 1942.

Mehmed-pašine. To tim vjerojatnije, što je na tome dijelu, kako je već istaknuto, i u srednjem vijeku bilo bar kakvo naselje. A da je taj kraj i u tursko doba rano bio izgrađen i dobro naseljen, govori i okolnost, što je tu izgrađena i jedina banjolučka musalla — otvoren prostor s mihrabom i mimberom — na kojoj je svijet u većem skupu obavljao zajedničku molitvu petkom i o bajramima.³² Turci su, naime, običavali u novoosvojenim mjestima među prvim objektima graditi i musallu, a to pogotovo ondje, gdje nije bilo sredstava za džamiju, jer je izgradnja musalle bila i brža i jeftinija.

Tako se, eto, do kraja šesnaestog stoljeća, ili, još točnije, do osamdesetih godina toga vijeka razvilo deset mahala u današnjem Gornjem Šeheru, i to pet na lijevoj, a isto toliko na desnoj obali Vrbasa. Kad se i uzme u obzir srednjovjekovno naselje ispod tvrđave, opet je izgranja tih novih mahala i javnih objekata u njima predstavljala u ondašnjih pedeset godina neobično veliku građevnu djelatnost, kakva se nikad poslije nije osjetila u tome dijelu grada. Zemljište u tome kraju bilo je do tih godina potpuno iskorišteno i izgrađeno, i širenje grada tada prelazi dolje u ravninu, na područje današnjeg Donjeg Šehera.

Ilidža (god. 1942)

Stara banja na Ilidži (foto Dž. Čelić, 1952)

III

DONJI ŠEHER

Kako je već istaknuto, u današnjem Donjem Šeheru bilo je prije Turaka kakvo-takvo naselje, ali je taj dio grada doživio pravi procvat tek u tursko doba, devedesetih godina šesnaestog stoljeća. Zasluga za taj procvat pripada posljednjem bosanskom sandžakbegu (1574—1580), a prvom beglerbegu (1580—1588) Ferhad-paši Sokoloviću, članu glasovite istoimene porodice iz sela Sokolovića kod Rudog, koja je turskoj carevini dala velik broj umnih državnika i na bojnopolju junaka. Ono, što je Gazi Husrevbeg bio nešto ranije

Sarajevu, to je Ferhad-paša Sokolović bio Banjoj Luci. On je tu na prostoru između potoka Crkvine i Vrbasa od godine 1579 do 1587 izgradio ništa manje nego dvije stotine i šesnaest javnih objekata: poznatu džamiju Ferhadiju, kraj nje mekteb i turbe za sebe, pa šadrvan i hamam i za njih poseban vodovod,³³ zatim sahat-kulu, javne zahode, karavan-saraj i ambar (skladište) za žito, pa u ne-

³² Ostaci te musalle i danas se raspoznaju pod glavnim putem, što vodi kroz Ilidžu. Mimbera je porušena prije desetak godina, a mihrab se djelomično do danas očuvao.

³³ U Banjoj Luci bila su u tursko doba tri hamama. Jedan je sagradio, kako je već istaknuto, Sofi Mehmed-paša, drugi Ferhad-paša Sokolović, a treći je nastao u prošlom stoljeću u Kaštelu. O tim spomenicima gledaj studiju Hamdije Kreševljakovića *Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)*, drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo 1952, str. 95-97.

Ferhadija — kapija i šadrvan (oko 1930)

posrednoj blizini džamije dvije stotine samih obrtničkih i trgovačkih dućana, čitavu, dakle, čaršiju, dalje most preko potoka Crkvine, drveni most preko Vrbasa u blizini tih objekata, do 2 km kaldrme u širini od pet aršina od Gornjeg Šehera do potoka Crkvine i od mekteba do obližnje top-hane, koja stajaše na mjestu današnjeg Kaštela, i koju je također sagradio Ferhad-paša,⁸⁴ potom mlin na Vrbasu s tri vitla i šaraje ili dvore, u kojim će, prema njegovoj izričitoj odredbi, stanovati bosanski beglerbezi (mirimirani).⁸⁵ Usto je kupio i više zemljišta u Banjoj Luci i nekoliko čifluka i raznih zgrada izvan Banje Luke i sve to onda okrenuo u vakuf i napisao o tome posebnu zakladnicu na turskom jeziku u drugoj dekadi mjeseca safera 995 odnosno u trećoj dekadi januara 1587 godine.⁸⁶

⁸⁴ Bilo je to koju godinu prije 1587, jer se već tada navodi u njegovoj zakladnici. Uskoro izatoga, za vlade sultana Mehmeda III (1595-1603), pretvorena je u grad, koji se jedno vrijeme zvaše *Novim gradom* za razliku od onoga u Gornjem Šeheru. To je današnji Kaštel. Potvrdu o postanku toga grada gledaj u citiranim Kreševljakovićevim *Našim starim gradovima*.

⁸⁵ Ti šaraji ležali su vjerojatno na samoj lijevoj obali Vrbasa i s gornju stranu današnjeg mosta, ondje, gdje je danas zgrada Gradskog narodnog odbora, ili nešto uzvodnije, gdje je danas kuća Bešlićića. U Ferhad-pašinoj zakladnici navodi se u blizini šaraja grob Ahmed-dede, a jedan stari grob s dotrajalim drvenim turbetom doista leži u blizini, na onom humku kraj samoga Vrbasa, a podno Daudije džamije. Kad su ti saraji propali, ne zna se. Na tome je mjestu od polovine prošloga stoljeća bio konak paše mutesarifa banjolučkog okružja, a njegova arhitektura može se bar donekle nazreti iz opisa, što ga je dao god. 1874 Mihovil Pavlinović u svojim citiranim *Putima* (str. 91): »Od Ferhadije podosmo pod *pašin konak*, pod sgradom razporedanu na obloke (lukove), na hodnike, na trjemove. Pašin konak zakrtila bašča, kojom se razliegaju žile i borije oko *turbeta*, što tu paše sagradile sebi i svome haremu u senet.«

⁸⁶ Original te zakladnice nije se sačuvao, ali postoje dva njezina pristupačna prijepisa. Jedan je u Vakufskoj direkciji

Ferhad-paša je svojom zakladnicom dalje odredio, da se u budućnosti sagradi iz novčanih viškova njegova vakufa još u čaršiji bezistan, a u blizini džamije medresa i posebno učilište (darul-hadis), u kojem će se predavati islamska tradicija, a

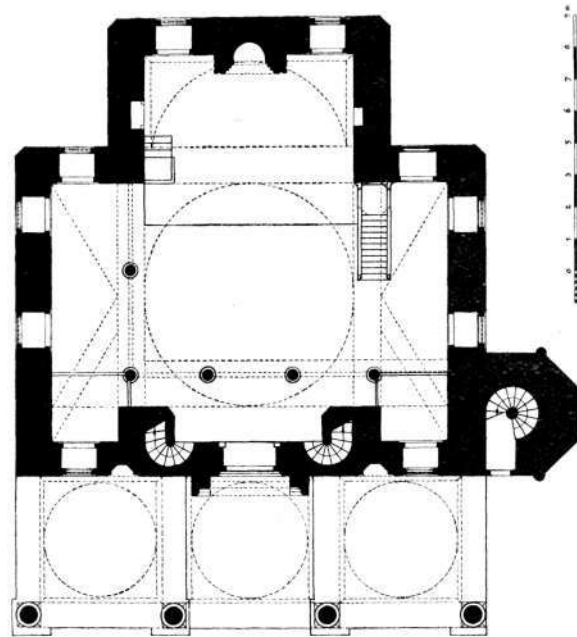
u Sarajevu, a drugi u 2 svesku Kronike Muhameda Enverije Kadića (str. 352-365) u Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu. Osim toga originalni tekst i njemački prijevod te zakladnice objavio je Asim Muftić u svojoj inauguralnoj dizertaciji *Mosche und Stiftung Ferhad-Paša's in Banja Luka*, Leipzig 1941. Tu zakladnicu, inače prvorazrednu povjesnu ispravu, nije u našoj literaturi nitko koristio za biografiju velikog turskog državnika, a naše gore lista Ferhad-paše Sokolovića. A ona nam daje o njemu slijedeće podatke: 1. Ocu mu je ime bilo *Rustembeg*. 2. Imao je dva brata, *Alibega* i *Derviš-pašu*, a i oni i otac im Rustembeg navode se tu među umrlim (Alibeg je poginuo). 3. U *kasabi Livnu* imao je pokopanu djecu (ne navodi se, koliko ih je), a to nam kazuje, da je kao kliski sandžakbeg (od 1558, a može biti i od prije, pa do 1574) rezidirao upravo u tome mjestu. 4. Osim zadužbina u Banjoj Luci podigao je još u drugim mjestima ove zadužbine: u *Kostajnici* hamam, u *Livnu*, *Ravnom*, *Dpbrunu*, *Sogubini*, *Kratovu* i *Svinjaru* po han, u *tvrdavi Zemuniku* džamiju, a u *tvrdavi Vrani* mekteb. 5. Odredio je, da uprava vakufa za njegova života bude u njegovim rukama, a poslije njegove smrti u rukama njegovih oproštenih robova, a kad oni izumru, ili ne budu radili po propisima zakladnice, onda će tu službu preuzeti njegovi potomci, koji će biti ujedno i nadzornici vakufskog poslovanja. To nam kazuje, da je Ferhad-paša odlučio stalno se nastaniti sa svojom čeljadi u Banjoj Luci, a tako je i bilo. Iz drugih se isprava vidi da mu je tu živio sin *Mehmedbeg* i unuk *Ferhadbeg* (sin predašnjeg). Daljnji njegov potomak (na svu priliku praunuk) je banjolučki legator Mustaj-paša, o kojem će biti još govora, i njegov sin Mehmedbeg, banjolučki kapetan, s kojim je na svu priliku izumro Ferhad-pašin rod u Banjoj Luci. Kako se vidi iz natpisa, što ću ga kasnije navesti, svoju džamiju u Banjoj Luci Ferhad-paša je sagradio (ili barem gradio) god. 1579, a to nam sigurno kazuje, da je on tada sjedio kao bosanski sandžakbeg (u natpisu navodi se s titulom, *beg*, a ne *paša*) u Banjoj Luci (a bio je zapravo tu još od god. 1574). I to je jedan od dokaza, da je Banja Luka postala upravno središte Bosne prije 1580 godine (mnogi naši historičari pogrešno navode, da je to bilo čak u god. 1583).

osim toga da se hamam udvostruči, t. j. da se do-
gradi i drugi, ženski dio, da se još karavan-saraj
prekrije olovom, a kule pod mostom na Vrbasu
izgrade od kamena. Da li su sve te odredbe kada
ispunjene, ne zna se, jer je najveći dio Ferhad-
pašinih zadužbina davno propao. Sigurno je samo
to, da je sagrađena kraj džamije medresa³⁷ i u čar-
šiji bezistan,³⁸ a to saznajemo iz putopisa Evlije
Čelebije, koji ih osobito ističe na prolasku kroz
Banju Luku 1661 godine.³⁰

³⁷ U Banjoj Luci bilo je svojedobno pet medresa: Ferhad-pašina, Atik medresa, Skorupova, Šibićeva i Fejzija. *Ferhad-pašina medresa* je prva poznata ustanova i objekt te vrste u tome mjestu. Kad je propala, ne zna se, samo je bila uzgor i radila još god. 1661. *Atik medresa* ili, kako je još zvala, *Mufijina*, bila je preko puta obližnje Daudije džamije. Tko ju je sagrađio i kada, ne zna se sigurno, ali će po svoj prilici biti, da je nastala dosta rano (krajem XVI ili u prvoj polovini XVII vijeka), i da joj je osnivač isti onaj *Davud*, koji je podigao po njemu nazvanu džamiju Daudiju do nje. Može biti, da je to i najstarija banjolučka medresa, i da je dobila ime *Atik* (stara) izgradnjom upravo Ferhad-pašine medrese. Bila je to u zadnje doba prizemna zgrada od drvene građe, kao i većina starih turskih medresa u pokrajini, a imala je jednu veću predavaonicu (*dershanu*) i više manjih odaja oko centralnog četvrtastog dvorišta za stanovanje učenika (internatski uređaj). Dotrajala je i propala do nekoliko godina poslije Prvog svjetskog rata. *Skorupova medresa* stajala je u blizini Sofi Mehmed-pašine džamije u Gornjem Šeheru, a zatvorena je i porušena do koju godinu iza okupacije (1878). Tako se zvala po mutevelijama, koji su upravljali njezinim vakufom, a bila je poznata, kao i Sofi Mehmed-pašina džamija, i pod imenom *Jama medresa*. Ni za nju se ne zna, kad je nastala i tko joj je osnivač. *Šibićeva medresa* sagrađena je god. 1873 na desnoj obali potoka Crkvine u blizini čaršije, a nazvana tako po svome utemeljaču, banjolučkom trgovcu Hadži Jusufagi Šibiću, sinu Omerovu. Za uzdržavanje te medrese, njezinih službenika i učenika osnivač je uvakufio u blizini trideset dućana i han s kafanom i deset odaja za konačenje putnika, i o tome napisao posebnu zakladnicu 13 ševala 1290 odnosno 4 XII 1873 (prijepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu). Bila je to prizemna zgrada mahom od drvene građe s predavaonicom i dvanaest odaja. Uništena je 31 V 1944 prilikom bombardiranja Banje Luke. *Fejzija* pak medresa, također prizemna zgrada s desetak odaja i od drvene građe, ležala je na desnoj obali Vrbasa tik samoga mosta u Donjem Šeheru. Sagrađena je 1892, i prema tome je najmlađa banjolučka medresa. Osnovao ju je sam narod na podstrek Hadži Hfz. Ibrahim ef. Maglajlića, kasnijeg reisul-uleme, koji je bio prvi muderis u toj medresi, i po kome se ona zvala i Maglajlićevom. Jedan dio zgrade bombardiran je 31 V 1944, a drugi je i danas uzgor. Godine 1917 ta je medresa fuzionirana sa Šibićevom, i tako su nastale kasnije *Ujedinjene medrese*. — O banjolučkim medresama i njihovim nastavnicima gledaj još dobar članak Halida Buljine *Iz poviesti banjalučkih medresa* (*Glasnik IVZ XII* — 1944), a djelomično i članak Mehmeda Handžića *Četristogodišnjica Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu* (kalendrar *Narodna Uzdanica* za 1937).

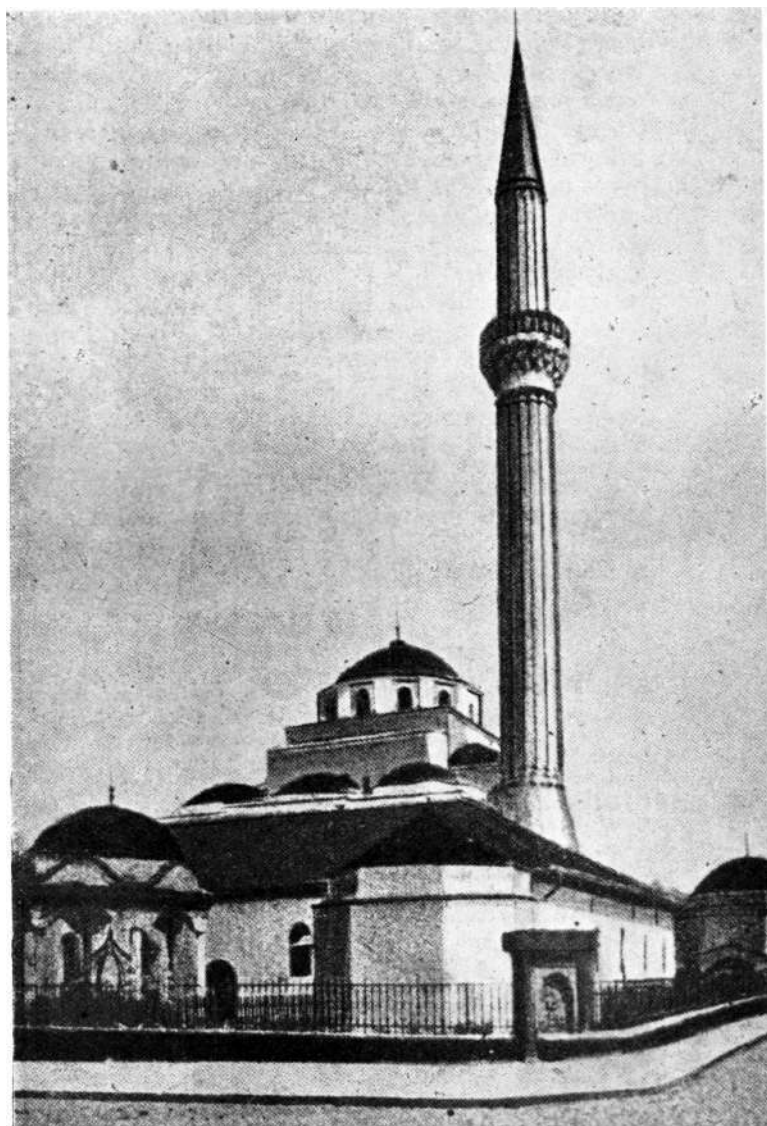
³⁸ Davno je ta građevina propala, i više joj se ni za trag ne zna. Ne smije se nipošto identificirati ni po mjestu ni po samoj arhitekturi s onim današnjim banjolučkim bezistanom. Taj drugi objekt nastao je god. 1873, a sagrađio ga je spomenuti trgovac Hadži Jusufaga Šibić za svoju medresu (vidi prethodnu napomenu!). Prvotno se sastojao iz obične čaršije s trideset dućana u dva reda, a kasnije je sve te dućane spojio zajedničkim krovom mutevelija Šibićeva vakufa Hadži Hamid Hesedžinović, sin Salihov, i tako je nastala današnja pokrivena čaršija, ili, kako se još zove, Šibićev bezistan.

³⁹ Evlija Čelebi *Sevihatnamesi*, sv. V, Istanbul 1315 (1897-98), str. 504-505.

Džamija Ferhadija — tlocrt (arh. M. Fučić, 1952)

Ferhadija — vanjska arhitektura (snimak iz vremena prije Prvog svjetskog rata)

Od tih brojnih Ferhad-pašinih zadužbina do danas su očuvane jedino još džamija, kraj nje Ferhad-pašino turbe, šadrvan i sahat-kula. Džamija Ferhadija, nazvana tako po njezinu osnivaču, dominira čitavom okolinom i u građevnom smislu predstavlja osobito vrijedan spomenik. Već samim tlocrtnim rješenjem izdvaja se iz standardnog tipa bosanskih kupolastih džamija, i uz Gazi Husrevbegovu džamiju u Sarajevu čini jedini primjer te vrste u našim stranama. Od drugih naših džamija odvaja je i neobično visoki tambur, a ta razlika opaža se i izvana još na prvi pogled. Do drugog svjetskog rata je imala dva trijema, unutrašnji i vanjski — oba na stupovima. Vanjski je, dakako, bio mnogo prostraniji od unutrašnjega, a njegove interkolumnije biše kasnije zazidane. Čitav taj vanjski trijem propao je 31 V 1944 prilikom bombardiranja Banje Luke, i dobro je, što ga je nestalo, jer je strahovito nagrđivao likovnu cjelinu same džamijske zgrade. Unutrašnji trijem nosi sistem elegantnih mramornih stupova sa šiljastim lukovima i kapitelima, bogato dekoriran stalaktitnim visuljcima. Glavni portal, kroz koji se iz trijema ulazi u džamiju, uokviren je šarenim mramorom, a masivna dvokrilna vrata rese blještave halke i okovi iz mjedi. U arhitektonskom i proporcionalnom smislu osobito se ističe sama unutrašnjost džamije. Nad centralnim prostorom, koji seže u dužinu 12,10 m, a u širinu 12,60 m, uzdiže se oveća kupola s tamburom, i njezino unutrašnje tjemne mjeri 17,5 m od poda. Namještaj je sav od kamena mramora, vrlo skladnih proporcija i solidne izvedbe, a na lijevom pobočnom zidu još prekrasan kaligrafski ornament, koji sadrži čitavo jedno oveće poglavlje iz Kur'ana. Elegantna pak kamena munara, što se vije s desne strane džamijske zgrade, ide u red najljepših spomenika te vrste u ovim krajevima. Ima u horizontalnoj projekciji oblik peterokuta i vrlo ukusan stalaktitni dekor ispod šerefeta. Ulaz u munaru je, kao i kod Sofi Mehmed-pašine džamije, izvana, a od podnožja do šerefeta vodi spiralno stubište s 128 kamenih stuba. Visina cijele munare iznosi 41,5 m, i po tome ide u red najviših u Bosni i Hercegovini.⁴⁰

Više ulaza u džamiju uzidana je posebna kamena ploča, a na njoj uklesan natpis o gradnji džamije u rimi klasične turske poezije. U transliteraciji taj natpis glasi ovako:

⁴⁰ Ljepota te džamije i njezine munare zapela je za oko mnogim putnicima koji su prošli kroz Banju Luku, a lijepe opise toga spomenika dadoše u svoje vrijeme Kukuljević i Pavlinović u citiranim svojim radovima, pa Johann von Asboth u svojim putopisnim slikama i studijama *Bosnien und Herzegowina*, Wien 1888, i Henrik Renner u svome djelu *Durch Bosnien und Herzegowina kreis und quer*, Berlin 1896 (hrvatski prijevod Ise Velikanovića izišao u Mitrovici 1898 do 1900). Od novijih pak opisa ističem kao osobito vrijedne onaj dr-a Petra Knolla u njegovu radu *O muslimanskoj umjetnosti u Bosni* («Književnik» II, br. 12, Zagreb 1928) i Asima Muftića u spomenutoj njegovoj studiji na njemačkom jeziku.

البدی احیا ابو العالی جمعی فی اللہ ایچون
صاحب الخیرات قهار و بک معین اهل الدین
سیف شنار ایلرنا این مرمرلا قازدی دلیر
قلدی بوخیری غزاملیلر اول مرمر کون
بویناریلرلا روشوق دیلی سپاهی تارخین
حسبہ اللہ یا لیری بو مقامی مؤمنین

A to u doslovnom i nerimovanom prijevodu znači:

Podiže ovu uzvišenu džamiju poradi Allaha gospodar dobrih djela i pomagač pripadnika vjere Ferhad.

Sa žednim mačem uklesa svoje junačko ime u mramor.

Podiže ovo dobro bojnim imetkom taj odabrani čovjek.

Došavši ovoj građevini reče (joj) Sipahi kronostih:

»Poradi Allaha podiže se ovo mjesto vjernika.«

Druga polovina zadnjeg stiha originalnog natpisa sadrži kronogram, izražen arapskim slovima, kojih brojčana vrijednost daje hidžretsku godinu 987 (1579), a to je godina gradnje džamije.⁴³

Predaja veli, a na svu priliku je i istina, da je Ferhad-paša sagradio tu džamiju i ostale svoje zadužbine otkupninom, što ju je dobio za oslobođenje zarobljenog grofa Wolfa Engelharda von Auersperga nakon što mu je oca Herberta, generala austrijskog cara Maksimilijana II, do nogu potukao 22 septembra 1575 kod rječice Radonje i mjesta Budačkog u Hrvatskoj. Uime otkupnine za mladog Auersperga Ferhad-paša je, po Pečeviji,⁴⁴ dobio 30.000 dukata i stotinu muslimanskih vojnika, koji su bili pali u sužanjstvo neprijatelju.⁴⁵

⁴¹ Tako u originalu poradi dužine stiha i iz metričnog razloga. Inače bi trebalo pisati *džami'i*. U tekstu toga natpisa što ga donosi A. Muftić u navedenoj studiji, kod te riječi pogrešno je napisan *elif* iza slova *džim*, jer ga nema u originalu.

⁴² Po pravilima turskog odnosno arapskog jezika ta bi riječ, koja stoji u genitivnoj vezi s idućom, morala biti bez »j« na kraju, ali je tu tako namjerno ostavljeno, da se dobije željena hidžretska godina.

⁴³ Od kasnijih popravaka te džamije poznat mi je tek jedan iz god. 1652. Tada su vršeni neki popravci na munari, a to saznajemo iz jedne bilješke od 7 muharema 1063 (8 XII 1652), prema kojoj su toga dana majstori skinuli alem (završni mjedeni dio) s te munare, a mujezin Salih-čelebija, sin Isaov, proučio ikindijski ezan s gornje skele. — Turski rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, akv. br. 143, fol. 76a.

⁴⁴ Tarihi Pečevi, Istanbul 1283 (1866-67), str. 454.

⁴⁵ O tome otkupu mladog Auersperga i izgradnji Ferhad-pašinih zadužbina sačuvala se, pored više priča, i jedna narodna pjesma, koja se, zanimljivo, dobro podudara s faktičnim stanjem. Da je ta pjesma sačuvana od zaborava, za sluga je učitelja i vrijednog folkloriste Antuna Hangija, koji je do nje došao, kako sam veli, teškom mukom i poslije je objavio najprije u svome radu *Banjaluka. Grad i okolica u Školskom vjestniku* od 1903 god., a poslije i u V knjizi Ma-

Džamiju opasuje sprijeda prostrano dvorište ili harem, a ostraga nekako isto toliko groblje, prošarano kamenim nišanima mahom iz novijeg vremena. U haremu u samoj uzdužnoj osi džamije nalazi se lijep šadrvan s tekućom vodom, koja teče iz bazena na dvanaest naokolo poredanih lula, i s kupolom na osam drvenih stupova. I danas služi svojoj svrsi. Podignut je u isto vrijeme, kad i sama džamija, ali od tog prvog šadrvana do danas se održao jedino bazen od kamena mramora. Ostali dio (kupola i stupovi) bio je od drvenog materijala, pa je više puta popravljan i prepravljn. Današnji objekt nastao je negdje poslije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. To se jasno razabire po baroknoj atici oko kupole, a i po piljenoj dasci, što danas proviruje na mjestima otpale žbuke na atici. Taj šadrvan i Ferhad-pašin hamam, koji je stajao prema džamiji, samo s druge strane današnje glavne ulice, što tuda vodi, imali su poseban svoj vodovod, koji je radio sve do izgradnje modernog vodovoda u Banjoj Luci (1907—1908). Voda ie dovedena iz jednog jačeg vrela čak iz Pavlovca, i kad je vladala velika suša, a u gradu sve česme presahle, šadrvan je svejedno tekao kao i u najkišnije doba godine.⁴⁶

U haremu Ferhadije džamije su i tri masivna kamena turbeta oktogona oblika. Dva su pod ka-

tičnih *Hrvatskih narodnih pjesama* (Zagreb 1909, str. 239-242) u boljoj jezičnoj varijaciji (tu je navedeno, da je pjesma iz *Bista u tursko*) *Hrvatskoj*). Pjesma čuva uspomenu na jedan vrlo svjetao isječak iz prošlosti Banje Luke i izgradnje Donjeg Šehera, pa je upravo stoga ovdje u cjelosti prenosim iz Matičina zbornika:

*Zakukala sinja kukavica,
usred zime, kad joj nije vrime,
na jabuci sprama Banjaluci,
na orahu prama Biogradu.
To ne bila sinja kukavica,
već to bila Ošpergana majka,
po imenu pasu dovikuje:
»Aman, paša, mio gospodare!
Pusti meni Ošpergana sina,
išći blago, koliko ti drago!«
Kad to čuje paša gospodare,
govori joj paša gospodare:
»Borom tebi, Ošpergana majko,
namisti mi veliku kaldrmu
od Tekije do Novoselije,
po šeheru hamame izvodi,
namisti mi veliku džamiju,
kao što je tvoja ruska crkva,
namisti mi sahat-kulu bitu,
kao što je zvonik tvoje crkve!
Još mi dodaj tri tovara blaga,
i tri litre bijela bisera,
pustiću ti Ošpergana sina-«
Kad to čuje Ošpergana majka,
ona kupi mnoge sarahore,
ona gradi veliku kaldrmu,
od Tekije do Novoselije,
po šeheru hamame izvodi.
Razvaljuje svoju rusku crkvu,
pa mu gradi veliku džamiju-
Razvaljuje zvonik svoje crkve,
pa mu gradi sahat-kulu bilu.
Pa mu nosi tri tovara blaga
i tri litre bijela bisera.
Kad je taman sve to sagradila,*

menom kupolom, koja nekada bjehu prekrivena olovom, a treće, nešto manje, prekriva običan šatorasti krov na osam voda. Natpisa ni na jednom nema. Jedno je s desne strane džamije, a u njemu je pokopan Ferhad-paša i, prema jednoj narodnoj predaji, njegov sin, a prema drugoj opet verziji neki njegov bezimni unuk. Nad grobovima su drveni sarkofazi, prevučeni zelenom čohom. Na Ferhad-pašinu grobu je karakteristična čalma na dvanaest burma (ovoja), kakvu su nekad nosili begtašijski derviši, pa se pretpostavlja, da je i sam Ferhad-paša bio begtašija.⁴⁷ U drugome pak turbetu, što se nalazi u blizini šadrvana i u desnom uglu harema, također su dva sarkofaga prekrivena zelenom čohom, a po jednoj narodnoj predaji tu leže Ferhad-pašin pomoćnik Mustaj-paša i njegov bajraktar, a po drugoj opet dvojica Ferhad-pašinih bajraktara. I jedno i drugo turbe pripadaju zatvorenom tipu kupolastih turbeta, kakav se gotovo redovito gradio u šesnaestom stoljeću nad grobovima istaknutijih osoba. Za ono prvo, Ferhad-pašino, znamo iz njegove zakladnice, da je načinjeno još za njegova života, prije godine 1587. Drugo se ne spominje u toj zakladnici, ali će biti, da je izgrađeno brzo iza legalizacije zakladnice, odnosno Ferhad-pašine smrti, za neke članove njegove uže porodice. Usput je napomenuti, da

*i svoje mu dugovanje dala,
Opet kuka sinja kukavica,
na jabuci sprama Banjaluci,
na orahu sprama Biogradu,
opet kuka Ošpergana majka,
po imenu pašu dovikuje:
»Aman, paša, mio gospodare!
Ja ti platih svoje dugovanje,
puštaj meni Ošpergana sina!«
Kad je domu sinak dolazio,
pa vidio, što je i kako je,
da je majka crkvu porušila
i veliko blago potrošila,
umr sine za tri bila dana,
umr sine od velika jada.*

Antun Hangi tumačeći sadržaj pjesme u *Školskome viestniku* smješta *Tekiju* iz te pjesme u Trn kod Banje Luke. To bi, međutim, prije mogao biti lokalitet *Tekija*, koji se do danas očuvao na desnoj obali Vrbasa u današnjem Donjem Šeheru. Dobio je ime po nekoj tekiji, koja je tu nastala prije god. 1630, a to se jasno vidi iz zakladnice banjolučkog legatora Hadži Perviza, koja je nastala te godine, i o kojoj će biti posebno govora. Povjesni je anahronizam, što se ta *tekija*, bila to ustanova u Trnu, ili lokalitet u Donjem Šeheru, i *Novoselija* vremenski stavljaju prije Ferhad-paše i njegovih zadužbina, jer je i jedno i drugo nastalo daleko poslije Ferhadije džamije. A to nam je ujedno i dokaz, da je i sama pjesma nastala mnogo kasnije, kad su bili već izgrađeni i *Novoselija* i mahale u lijevom dijelu Donjeg Šehera. — O istoj temi postoji još jedna narodna pjesma (96 stihova) u *Beharu V* (Sarajevo 1904-05), str. 362-363. Dikcijom je bolja od navedene, ali se u njoj spominje gradnja samo »bile Ferhadije«, vodovoda i »ravne kaldrmice«. Mladog Ošpergana tu zamjenjuje »vlaški kapetan«.

⁴⁶ Tako su bar god. 1874 pričali Banjolučani Mihovilu Pavlinoviću, i on to zabilježio u svojim *Putima* (str. 88). Sličnu predaju donijela je i *Bosanska Vila* 1890 na str. 340. Međutim, spomenuta narodna pjesma u *Beharu V* kazuje, da je ta voda dovedena iz *Motika*.

⁴⁷ Antun Šimčik u *Hrvatskoj enciklopediji* sv. 4, sub v. *derviš*.

Ferhad-pašino turbe (foto Dž. Čelić, 1952)

Ferhad-paša nije uopće umro u Banjoj Luci, nego čak u Budimu, kad je tamo otišao za namjesnika. Tu ga je u septembru god. 1590 iz potaje ubio jedan njegov rob, i tijelo mu onda prenese u Banju Luku i pokopaše na označenom mjestu.

Kod onog trećeg turbeta pod šatorastim krovom, koje se nalazi s lijeve strane džamije, zapauža se, međutim, mnogo slabiji rad, negoli kod prva dva spomenika. Majstor, koji ga je gradio, čini se, nije bio dorastao za takav posao, i turbe je umjesto kupolom prekrpio običnim šatorastim krovom. Prema tome će biti, da spomenik ne datira uopće iz šesnaestog stoljeća, a ni ono se ne spominje u Ferhad-pašinoj zakladnici. O osobi koja je tu pokopana postoje različite, međusobno oprečne verzije, ali se sve slažu u tome, da je to grobnica nekog ženskog čeljadeta. Prva veli, da tu počiva Ferhad-pašina majka, druga opet kazuje da je to grob njegove žene, a prema trećoj tu leži Ferhad-pašina unuka Safi-kaduna. Može se, međutim, pouzdano reći samo to, da je to doista grobnica neke Safi-kadune,⁴⁸ ali šta je ona zapravo bila Ferhad-paši, o tome sigurnih podataka nema. Kad se ima u vidu, da je spomenik nastao daleko poslije Ferhad-paše i njegovih zadužbina, onda bi ona posljednja tradicija bila još najbliža pameti.

U desnom zadnjem uglu u groblju iza džamije nalazi se još jedan spomenik memorijalne arhitekture vrijedan spomena. To je grob i nadgrobni spomenik glasovitog hercegovačkog vezira (1833 do 1851) i velikog ekonomskog reformatora Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića, koji je pod zagonetnim i ni do danas nerazjašnjenim okolnostima poginuo od puščanog taneta krajem marta 1851 u logoru Omer-paše Latasa u Dobrnji kod Banje Luke. Mrtvo mu tijelo prenese u Banju Luku i pokopaše na označenom mjestu. Nadgrobni spomenik sastoji se od većeg kamenog sarkofaga (dug 205 cm, a visok 105 cm) i nišana, te željezne ograde i mreže, koja s gornje strane obavija grob. Citav taj spomenik datira, međutim, iz početka ovoga vijeka. Podigao ga je Hadži Hamidaga Husedžinović na zauzimanje i trošak Nazir Hulusi-paše, koji je boravio u Banjoj Luci 1902 i iduće godine.⁴⁹

U sklopu harema džamije Ferhadije nalazi se još jedan vrlo lijep građevni spomenik. To je ona mala česma, što stoji prema ulici na desnom vanjskom uglu harema. Monument nije tu slobodno postavljen, nego je ukomponiran u haremski zid, i čini jednu cjelinu s bedemom i kapijom džamijskog harema. Dobro prostudirani omjeri, gotovo minijaturna veličina i vrlo precizna i dekorativna tehnika rada pribavlja toj česmi osobit ugođaj i lijepu umjetničku vrijednost. Kameno korito, malo i u obliku polukalote, ne počiva tu na zemlji, kao kod drugih česama, nego je uzidano u masu i čini gotovo ornamentalnu muskulaturu arhitektonskog tijela. Iznad korita vije se izlomljen luk, a u središtu njegovu stoji blaže isturen česme-taš s lulom, na koju teče voda. Završetak objekta resi niz trapezastih kruna, a slične se vide i na obližnjoj haremskoj kapiji. Očito je, da nije bila namijenjena za pranje i uzimanje abdesta, nego da napaja i rashlađuje okolne poslenike i žedne prolaznike. A koliko je god služila praktičnim potrebama, toliko je isto, ako ne i više, dekorativno djelovala u svojoj okolini. Objekt, međutim, nije uopće iz turskog doba. Nastao je negdje poslije austro-ugarske okupacije prilikom jednog renoviranja džamijskog harema. A to se očito vidi i po trapezastim krunama, tipičnim dekorativnim elementima egipatske arhitekture, koje staro osmanlijsko graditeljstvo uopće ne poznaje, i kojima slične, na pr., još vidimo na palači bivše Gradske vijećnice u Sarajevu, građenoj po kanonima egi-

⁴⁸ To se saznaje iz jedne bilješke od 15 reb. I. 1146 (26 XIII 1733), u kojoj se navodi, da je umro u Banjoj Luci u sarajima Ferhadbega Ferhadpašića tuzlanski kapetan Kilibeg Dervišbegović, i da je pokopan *pred turbe Safjakadune uz Ferhad-pasinu džamiju*. — Turski rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, akv. br. 142, fol. 31a.

⁴⁹ Natpise sa sadašnjeg i predašnjeg prednjeg nišana objavio je u prijevodu Hajrudin Čurić u svojoj opsežnijoj studiji *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević u Godišnjici Nikole Čupića, knjiga XLVI* (Beograd 1937 — ćirilicom), str. 291-296.

patske građevne škole. Zabilježih, eto, i to, neka se sačuva za budućnost.

U uskoj povezanosti s džamijom Ferhadijom i ostalim opisanim spomenicima uz tu džamiju stoji u kompozicionalnom smislu i susjedna sahat-kula, koja je nekad odbijala a la turca sate. Danas je ona dobro pregrađena i preinačena, ali dok je bila u prvotnom obliku, spadala je, svakako, u najljepše spomenike te vrste u Bosni i Hercegovini. Kvadratično podnožje s osnovicom od 3,20 m neobično je masivno i zidano od tesane sedre, a od istog je materijala, dakako, bio i gornji dio, u kojem su na četiri strane bila po dva otvora u obliku prozora svedenih na šiljasti luk, kroz koje se razlijeđao glas zvona. U novije vrijeme ti su otvori zazidani i vrh nadozidan tvorničkom opekom, pa je tu smještena vatrogasna sirena. Tom je prilikom donji dio objekta i utegnut u dvije visine (oko 4 i 8 m) jakim željeznim obročima. Tada je čitav objekt i ožbukao, a time je ta lijepa građevina jako nagrđena, pogotovo otkako je mjestimično žbuka otpala.⁵⁰ Od stare sahat-kule osim donje mase do danas se sačuvalo u prvotnom obliku i ulaz s jugoistočne strane s polukrugom u gornjem dijelu i željeznim vratima veličine 130 X 70 cm. Do rata bilo je tu i zvono, što je odbijalo satove. Na njemu je i latinski natpis: *Salio me je Bartol Padovan godine gospodnje MDL* Slova su salivena vrlo primitivno.

I tu sahat-kulu sagradio je Ferhad-paša Sokolović nešto prije god. 1587. To razabiremo iz same Ferhad-pašine zakladnice. Tu se, doduše, sahat-kula izričito ne spominje, ali se određuje plaća službeniku, koji će voditi brigu o javnom satu, a posve je jasno, da je taj sat mogao onda stajati samo na sahat-kuli. To je ujedno i najstariji poznati trag sahat-kula u ovim stranama, a možda je upravo ta sahat-kula bila i prva, koja je proradila u Bosni i Hercegovini.

Izgradnjom svojih brojnih zadužbina, koje postadoše srce kasnijeg Donjeg Šehera,⁵¹ Ferhad-paša je otvorio drugi veliki period u izgradnji Banje Luke, i grad se počinje otada naglo razvijati u svačetiri smjera. Za nepunih pedeset godina nastala tu, na lijevoj obali Vrbasa od potoka Crkvine prema jugu, osam mahala i džamija: *Daudija* ili, kako je još zovu po susjednoj i već spomenutoj medresi, *Medreska džamija*, zatim *Arnaudija* ili *Teftedarija*, na Pobrđu *Hadži Osmanija*, zatim *Simidija*, pod Laušom *Seferagina* ili *Pećinska*, a dalje prema jugu i Gornjem Seheru još *Ajardi-pašina*, *Hadžibabina* ili *Šarena* i *Mehdibegova*. U tome nizu po postanku je posljednja ili bar pretposljednja *Hadžibabina* mahala. Razvila se nešto prije god. 1617, a upravo te godine podigao je tu svoju džamiju neki *Hadži Husejn*, danas poznat samo pod imenom *Hadžibaba*, po kojem se

⁵⁰ Opsežne restauratorske radove na toj sahat-kuli, džamiji Ferhadiji, šadrvanu i okolnim turbetima upravo sad izvodi Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini.

Safi-kadunino turbe (foto Dž. Čelić, 1592)

tako zove i okolna mahala. Tu godinu daje nam natpis na kamenoj ploči više ulaza u tu džamiju, kojeg tekst glasi ovako:

کرد و الله این مقام مؤمنین
 از برای بنده کان مخلصین
 بیت حمان و مقام ساجدین
 صاحب الخیرات الحاج حسین
 باریک اللهم این زیبا مقام
 کفتم این تاریخ زیبا بهر او
 سنه ۱۰۲۶

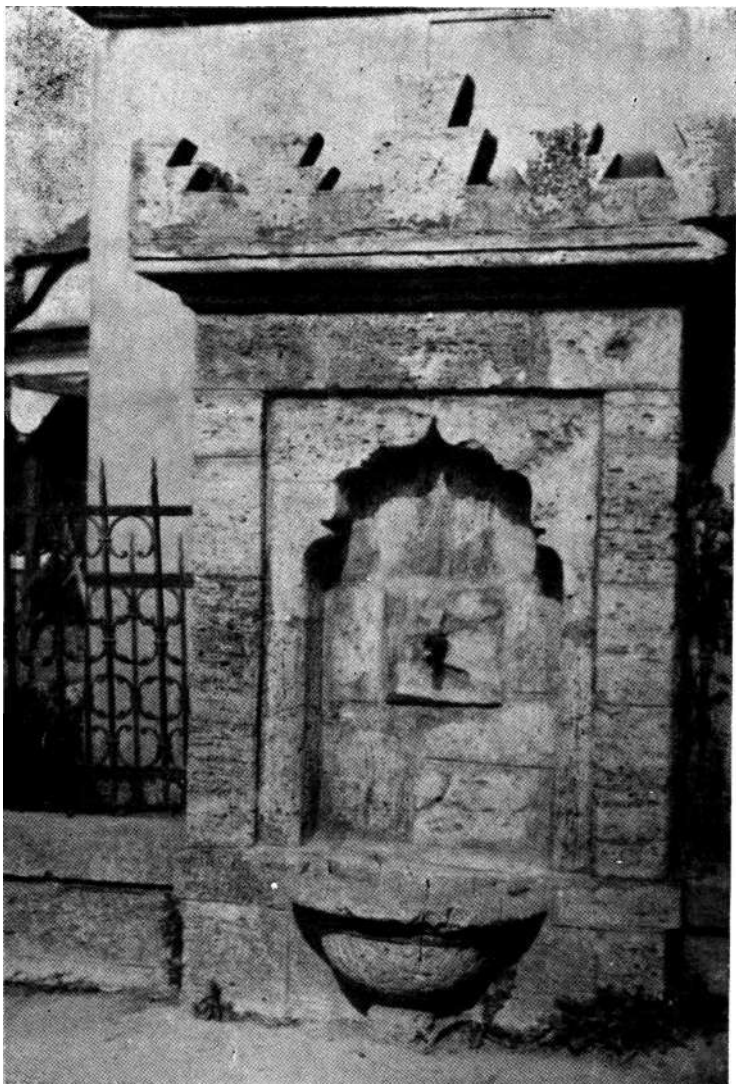
To u prijevodu znači:

*Gospodar dobrih djela Hadži Husejn
sagradio u irae Allaha ovo mjesto vjernika.
Allahu, blagoslovi ovo lijepo mjesto
iskrenih robova!*

Za njega rekoh ovaj lijepi kronostih:

*»Kuća Milosrdnoga i mjesto poklonika!«
Godina 1026*

⁵¹ Današnji nazivi za ta dva dijela grada nastali su, bar u službenoj upotrebi, tek u prošlom stoljeću. Današnji Gornji Šeher naziva se u Sofi Mehmed-pašinoj zakladnici (1554) obično *kasabom Banjom Lukom*, a tako se isto zove i današnji Donji Šeher u nešto kasnijoj Ferhad-pašinoj zakladnici (1587). No, već u toj drugoj ispravi opaža se izvjesna diferencijacija u nazivima tih dvaju dijelova grada: današnji Gornji Šeher tu se zove *Stavro?n Banjom Lukom*. Prva pak poznata isprava, koja dijeli Banju Luku na *Gornju* i *Donju* potječe iz početka ramazana 1057 (početak oktobra 1647). To je zakladnica neke Hatidže, kćeri Husejin-efendijine (vakufi 16.000 akči za učenje Jasina i plaću hatiba u Carevoj džamiji), za koju se tu izričito navodi, da stoji u *mahali Hunčarija u Gornjoj Banjoj Luci* (dokumenat u Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu, br. 349). A tako se Banja Luka službeno dijelila još u prvoj polovini prošloga stoljeća. U jednoj ispravi banjolučkog kadije od 1 VIII 1831 (21 safera 1247) južni dio grada zove se jednako *Gornjom Banjom Lukom* (H. Kreševljaković, *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini u Godišnjaku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* god. II — Sarajevo 1950, ćiril. — str. 123).

Česma pred Ferhadijom (foto Dž. Čelić, 1952)

Prve osobe, koje se ugledaše na Ferhad-pašu Sokolovića i nešto više pridoniješe izgradnji Donjega Šehera, bijahu upravo njegovi najbliži suradnici i nasljednici. Tako teftedar njegova divana Hasan-efendija do petnaest godina poslije Ferhadije podiže divnu obližnju džamiju Teftedariju i uz nju ostavi lijepo imanje za održavanje, a drugi opet njegov suradnik Gazanferbeg napravi nekako istih godina Gazanferiju, najljepšu džamiju na desnoj obali Vrbasa. Iste te godine podiže svoju džamiju na Hisetima i time osnova novu, već spomenutu mahalalu bosanski beglerbeg i jedan od bližih Ferhad-pašinih nasljednika Ajardi Mustafa-paša,⁵² a daljnji bosanski namjesnik Ibrahim Han sagradi opet za svog vezirovanja oko god. 1609 u Banjoj Luci imare, u kojem su prolaznici i gradska sirotinja dobivali besplatno ručak i večeru. Gdje je stajalo to imare, ne zna se, jer je davno propalo. Sačuvao mu je samo spomen domaći

historičar Salih ef. Hadži Husejnović, inače zvani Muvekit.⁵³

Istaknuto je još u početku, da se banjolučka stambena kuća posve izmijenila u svojoj vanjskoj arhitekturi. Od rijetkih kuća u današnjem Donjem Šeheru, koje su bar donekle zadržale staru plastiku, ovdje osobito ističem staru kuću Gušića u mahali Ferhadiji i na desnoj strani današnje ulice Jasipa Mažara, što vodi od džamije Ferhadije prema zapadu i Pobrđu. Kuća je kao cjelina i danas srazmjerno dobro očuvana, a u horizontalnoj projekciji pokazuje oblik četverokuta, koji se približuje kvadratu. Slobodno je situirana i građena u dvije etaže — donja od kamena, a gornja od drveta — a u tlocrnoj šemi ima oblik gotovo svih starijih muslimanskih kuća u Bosni i Hercegovini (halvati oko hajata u prizemlju i čardaci oko divhane na katu). Unutrašnje prostorije, međutim, prilično su izmijenile svoj prvobitni oblik, a u jednoj je čak i stari drveni strop nadomješten novim, žbukanim, koji stoji u velikoj disharmoniji sa starim namještajem i ostalim plohama kuće. Likovnu cjelinu kuće prilično nagrđuje i ono vanjsko drveno stubište pozadi kuće, koje je, bez ikakve sumnje, sagrađeno kasnije prilikom neke nepoznate diobe vlasnika kuće. Od starih elemenata na katu održali su se do danas u prvotnom obliku jedino još divhana i abdeshana na strani toga vanjskog stubišta. Ali ono, zbog čega osobito ističem tu kuću, i čime se ona odvaja od svih ostalih u Banjoj Luci i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, jest njezina prizemna etaža — izvedena sva u kamenu tesancu. Kamen je neožbukani, zanimljivo, stoji u vrlo slikovitom odnosu s gornjom drvenom etažom, ma da gola kamena masa u najviše slučajeva djeluje teško, fortifikatorno. Dokaz, da se drvo i kamen — dva najstarija i najplemenitija građevna materijala — mogu uspješno nadopunjavati! Daljnja osobita zanimljivost i umjetnička vrijednost te kuće ogleda se u onom, u Bosni jedinstvenom klesarskom dekoru na kamenim plohama prizemlja. Tu je, naime, dosta vješta ruka nepoznatog majstora uklesala na raznim mjestima više likova (riba, ključ, stolarski oblič) u basreilefu, koji predstavljaju rijetke spomenike likovne umjetnosti na našem terenu iz doba turske

⁵² Ta džamija (bila s drvenom munarom, a propala oko god. 1930) i okolna mahala zove se po njemu još *Aparđi-pašinom* i *Ašardi-pašinom*. Taj namjesnik vezirovao je na Bosni, prema Bašagiću, tek godinu dana (1595-1596). Šta je ostavio za održavanje džamije, ne zna se, jer se zakladnica nije sačuvala. Upravo do stotinu godina iza osnutka te džamije napravio je u toj mahali jednu česmu neki *Hadži Šaban, sin Husejnov*, i ostavio lijep vakuf u zemljištu za njezino održavanje i u druge bogoštovne svrhe. U njegovoj zakladnici od 10 XII 1696 navodi se u blizini te džamije i posjed nekog *Ajardića* (Ajardi-zade), a to nam kazuje, da je Ajardi Mustafa-paša ostavio u Banjoj Luci svoje nasljednike. Prijevod te zakladnice i daljnje podatke o tome vakufu vidi u mome članku *Jedan banjolučki vakuf iz svršetka XVII stoljeća, El-Hidaje* god. V (Sarajevo 1942), str. 138-143.

⁵³ Muvekit, *Tarihi dijari Bosna* (autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu) sub god. 1018.

Kuća porodice Gušića (foto Dž. Čelić, 1952)

vladavine. Da li su tim likovima klesar i prvotni vlasnik te kuće namijenili samo dekorativnu ili i apotropejnu svrhu, ili su to, možda, cehovni znakovi, o tome se zasad ne može reći ništa pouzdano. Tako se isto ne zna, ni kada je zapravo nastala ta kuća s tim ornamentima. O tome podataka nema nikakvih, niti to zna tamošnje stanovništvo, ali tehnika izvedbe i sam tip kazuje, da je kuća stara najmanje stotinjak godina.

U produženju ulice, u kojoj je ta kuća, nalazi se i džamija spomenutog tefterdara Hasana, iza Ferhadije najvredniji građevni spomenik te vrste u Donjem Šeheru. Po osnivačevu zanimanju narod zove tu džamiju i po njoj okolnu mahalau *Teftedarijom*, ali isto tako i *Arnaudijom*. Po čemu je dobila to drugo ime, teško se dosjetiti, osim ako tefterdar Hasan nije bio porijeklom Arnaut. Po svojoj arhitekturi i tlocrtnoj šemi predstavlja uobičajeni tip bosanskih kupolastih džamija, kakva je, na pr., Ali-pašina u Sarajevu, Aladža u Foči i dr. Sama tehnika rada i arhitektonski dekor gotovo je udlaku isti, kao i u Ferhadije džamije, samo što Ferhadija pokazuje veću razvijenost u horizontalnom i u vertikalnom smislu, pa se čini, da su taj dekor izvodili isti majstori, i to po uzoru

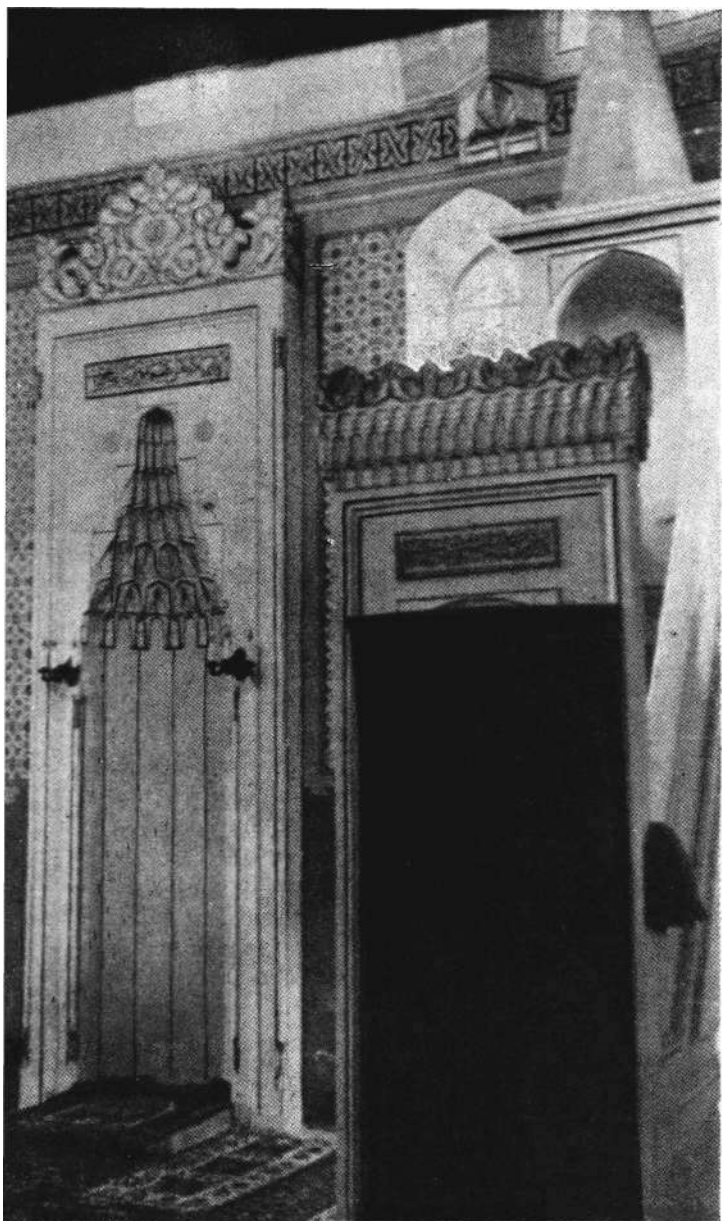
onog u Ferhadiji.⁵⁴ I tu su nekad bila dva trijema, kao i u Ferhadiji. Unutrašnji je i danas dobro očuvan, a od vanjskoga su se očuvale još samo baze kamenih stupova, na kojima je počivao. Po-nutrica džamije je vrlo otmjena i dosta bogato dekorirana. Dekorativni dojam džamije pojačava osobito mimbera, građena sva od brušenog mramora, kao i ona u džamiji Ferhadiji, i ornamentalni stalaktitni sistem u gornjem dijelu mihraba. Ta džamija ima još jednu munarau, pravije rečeno, munaricu. Sagrađena je posve odvojeno od džamijske zgrade, na južnom rubu harema i kraj samoga ulaza s ulice u džamijsko dvorište. To je zapravo minijaturni kameni četvrtasti toranj s čunjastim završetkom i otvorima na četiri strane u gornjem dijelu, kroz koje se daje ezan. Do podija, na kojem stoji mujezin, kad poziva na molitvu, vodi tek nekoliko kamenih stuba od podnožja. Tu

⁵⁴ Narodno pripovijedanje kazuje da su džamiju Ferhadiju gradili majstorbaša *Rade* i njegovi *neimari*. O tim graditeljima i džamiji Ferhadiji donio je zanimljivu narodnu priču Antun Hangi u spomenutoj svojoj radnji u *Školskom vjestniku* X (1903), 56. Pisani pak izvori znaju za druga dva neimara iz toga doba, koji su na svu priliku sudjelovali u gradnji te džamije. To su *dunder Hadži Nezir* i *tesar* (nedžđžar) *Deli Spahija*. Obadva se navode kao svjedoci na kraju Ferhad-pašine zakladnice.

munaricu zovu u Banjoj Luci *akšamluk*, jer se odatle daje ezan najviše za prvu večernju molitvu, akšam, ali i za koju drugu, dnevnu, kad mujezin zakasni peti se na veliku munaru. Takve muna-ricice imaju kod nas, koliko znam, još tri džamije u Mostaru, ali je ova banjolučka u građevnom smislu ljepša od ijedne mostarske.⁵⁵

Iznad ulaza u unutrašnjost džamije nalazi se u posebnoj kamenoj ploči uklesan natpis na turskom jeziku o gradnji džamije. Tekst glasi ovako:

⁵⁵ O tim mostarskim munaricama vidi kalendar *Narodna Uzdanica* za godinu 1940 (Sarajevo), str. 117-118.

Arnaudija — interieur (foto Dž. Čelić, 1952)

بوجامعی حوں مادی اول محن خیر انار⁵⁶
 مرصاة خدا ایچون مالنی ادوب ایشار⁵⁷
 بر صخ لطیف ادی و بر صنع شریف ای
 اجر علی اللہ دیر سیرین ادر بک ابرار⁵⁸
 عفو ایله لطیفدن کم زمتی واسع در
 مجموع خطیبات و ذنسی اند غفار⁵⁹
 بوجامع زیبایه آیانه ولیم تاریخ⁶⁰
 هاتف ددی ای سبزی دی جامع دفتر دار

۱۰۰۳

\. . r

A to u slobodnom prijvodu znači:

*Kad podiže ovu džamiju onaj koji je obuzet
 dobrim djelima,
 Za ljubav Boga potrošio je svoje blago.
 To je krasan dvorac i veličanstveno umjetničko
 djelo.*

*Neka Bog nagradi! — to postade ugodno stje-
 cište dobrih ljudi.*

*Neka svojom dobrotom oprosti (dobrotvoru)
 Onaj, čija je milost obilna.*

*On prašta njegove pogreške i grijehе.
 Kako da izrekнем kronostih ovoj divnoj
 džamiji?*

*Nevidljivi glas reče: O Sebzī,⁶¹ reci: »Džamija
 defterdara«!*

1003

Brojčana vrijednost slova riječi: »džamii defter dar« u posljednjem stihu originala daje hidž-
 retsku godinu 1003 (trajala od 16 IX 1594 do 5

⁵⁶ Prva riječ u tome polustihu *bu*, treća *Čun* i četvrta *japdi* pisane u originalu tako, bez diakritičkih točaka.

⁵⁷ Riječi u tome polustihu *ičun malini cdup* pisane u originalu tako, bez diakritičkih točaka.

⁵⁸ U prvom polustihu riječ *idi*, a u drugome *ededzek* na kamenoj ploči tako, bez diakritičkih točaka. Riječ pak *sarh* u prvome polustihu pisana je tako s točkom, a treba biti bez nje, jer u prvome slučaju daje značenje bez smisla »vika«, a u drugome »dvorac«.

⁵⁹ Treća riječ u prvom polustihu pisana tako, bez svih diakritičkih točaka, a treba je čitati *lufindan*. Četvrta pak riječ u drugom polustihu *zenbini* također bez točke pod »b« i sa oštrim »z«. I sljedeća *anin* u originalu bez hemzeta u *kefu*.

⁶⁰ Riječ *tarih* u originalu isklesana tako, bez točaka pod »j« i na »h«.

⁶¹ Tko je bio taj pjesnik *Sebzi* ili *Sebzija*, koji je, bez sumnje, vrlo vješto baratao perom na polju turske poezije, dosada nije bilo ništa poznato, niti se njegovo ime navodilo gdje među domaćim ljudima, koji se istakloše u istočnoj književnosti. A on je prema jednom podatku, što nam ga pruža Ferhad-pašina zakladnica, živio u Banjoj Luci, nosio je titulu *čelebija* (stariji naziv za pojam *efendija*), što nam kazuje, da je pripadao učenjačkom staležu, i bio sin *Abdurahmanov* (nije li to općenito ime kršćanskog roditelja?). U Ferhad-pašinoj zakladnici navodi se među dvadeset i dva svjedoka na prvom mjestu, a to nam dalje kazuje, da je bio vrlo ugledna osoba, i da je, na svu priliku, iz njegova pera potekao i sam tekst Ferhad-pašine zakladnice.

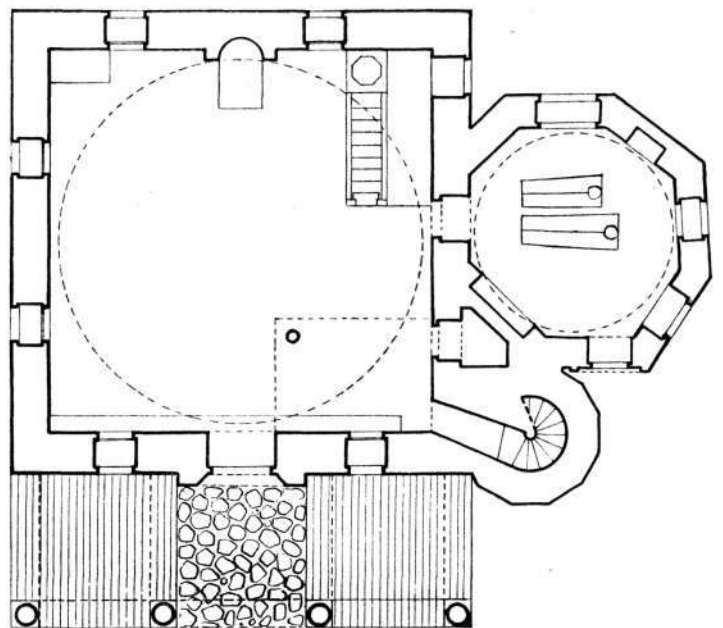
Arnaudija sa česmom i sjevernom kapijom (foto Dž. Čelić, 1952 godine)

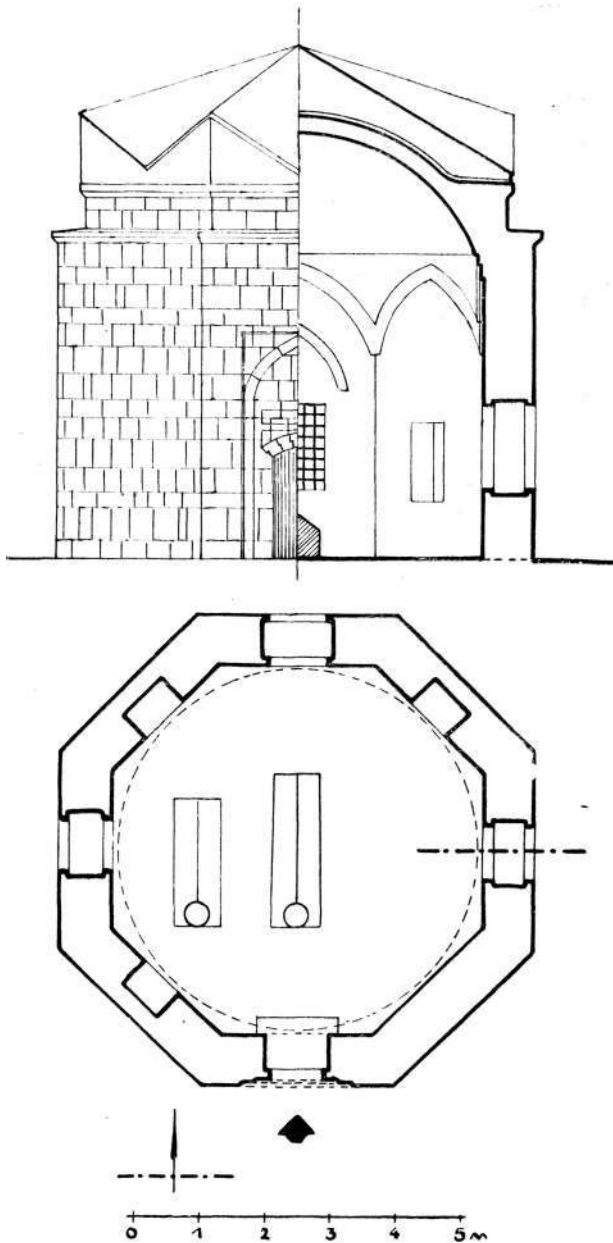
Munarica i turbe uz Arnaudiju (foto Dž. Čelić, 1952)

IX 1595), a ona je i posebno uklesana brojkama. Iz toga se, dakle, natpisa vidi, da je džamija građena god. 1594/95. Te iste godine i troškom istoga osnivača građena je bez sumnje i spomenuta munarica. Osnivač tih objekata bio je, kako je navedeno, bosanski timar-tefterdar, suvremenik, suradnik i osobni prijatelj bosanskog beglerbega Ferhad-paše Sokolovića. To razabiremo iz same Ferhad-pašine zakladnice, u kojoj je on supotpisan kao svjedok legalizacije. Sahranjen je u masivnom kamenom turbetu uz samu džamiju. Turbe je oktogona oblika i pod kupolom, i u svemu ima oblik kao i ono Ferhad-pašino uz Ferhadiju, samo je nešto manje i nepravilna tlocrtnog oblika. Natpisa nad ulazom nema, i držim, da je sagrađeno još za osnivačeva života, dakle, u isto vrijeme, kad i džamija. I u tom su turbetu dvije grobnice i nad njima drveni sarkofazi, prekriveni zelenom čohom. U onoj drugoj grobnici počiva — kažu — osnivačeva žena.

Iako je Arnaudija građena u mnogočemu po uzoru džamije Ferhadije, tefterdar Hasan je umjesto šadrvana pred džamijom podigao oveću česmu

Džamija Arnaudija — tlocrt (Dž. Čelić — M. Gološ, 1952)

Halil-pašino turbe — presjek i tlocrt (Dž. Čelić — M. Go-
loš, 1952)

i smjestio je uz ulicu, što vodi zapadnom stranom džamijskog harema, da se njome mogu služiti ne samo vjernici, kad idu u džamiju, nego i mahala, kad treba vode za kuću. Ta česma predstavlja vrlo lijep građevni spomenik, samo joj je vodovod pokvaren i voda odavno ne teče, a nema više ni korita pred masivom česme. Pročelje, koje ima kvadratičan oblik, resi vještim klesarskim dlijetom izrađen luk u obliku magarećeg hrbata, a s lijeve strane toga luka stoji udubina, u koju se nekad stavljala kova za vodu, i kraj nje u zidu oveći čavao, za koji je bila vezana. Čitav objekt zidala je vješta ruka u kamenu tesancu, i spomenik svojim

oblikom, proporcijama, a i samom tehnikom rada ukazuje na velik uspon građevne umjetnosti u ovim stranama u minulim vijekovima. Tehnika izvedbe te česme u potpunosti je ista, kao i u susjedne džamije, i bez svake sumnje oboje je poteklo u isto vrijeme i iz ruku istih majstora.

Kad smo kod te česme i džamije Arnaudije, onda ovdje valja spomenuti i obližnju drvenu džamiju *Hadži Osmaniju* na Pobrđu, i to ne zbog neke njezine arhitektonske specifičnosti, nego upravo zato, što ona čuva narodu uspomenu na glasovitog Budalinu Tala, osebujnog i jedinstvenog junaka cjelokupne naše narodne epike. U Banjoj Luci, naime, postoji i dan-danas vrlo živa narodna predaja, da je Budalina Tale u jednoj buni Krajišnika protiv bosanskog vezira poginuo zajedno s Hrnjicom Halilom u Banjoj Luci i da je pokopan upravo tu, uz džamiju na Pobrđu. Narod dalje priča, da je prilikom nekog kasnijeg proširivanja džamije zid udario upravo preko Talina groba, a da se ipak očuva vidljiv spomen na Tala i njegov grob, napraviše u plavoj boji na džamijskom zidu na tome mjestu sliku njegova prednjeg nišana.⁶² A ta slika prilično nevjesto ruke stoji tu i danas i podsjeća mahaljane i druge prolaznike na budalinu i naherenog junačinu naše narodne pjesme Tala Ličanina. Može biti, da je ta predaja i istinita, i da pod onim zidom doista počiva Tale Ličanin, samo o tome nema nikakvih dokaza. Dosada nije dokumentarno utvrđeno čak ni to, da je Budalina Tale uopće kada i živio, ma da ga narodna pjesma stavlja u vrijeme i u društvo sigurnih historičkih osoba Mustajbega Ličkoga, braće Hrnjica i Alije Bojičića. Nema nikakva zapisa ni o tome, kad je građena ili prepravljena spomenuta džamija, pa se ni s te strane ne može unijeti ništa svjetla u spomenutu predaju. Može se reći samo to, da su džamija i okolna mahala nastale najkasnije u zadnjim decenijima prve polovine sedamnaestog vijeka.⁶³

Od spomenika memorijalne arhitekture u Donjem Šeheru valja još posebno istaći dva monumenta nekako na samoj polovini puta iz Donjega Šehera u Gornji. Jedan od njih je dobro poznato turbe bosanskog beglerbega Halil-paše, koji je upravljao bosanskim pašalukom neposredno iza Ferhad-paše Sokolovića i umro nešto poslije god. 1590.⁶⁴ Objekt predstavlja zatvoreni i bolji tip spo-

⁶² Fejzo Čavkić, *O Banjoluci i okolici*. *Školski vjestnik X* (1903), str. 776. — J. Tanović, *Jedan interesantan tip*. »Gajret« kalendar za god. 1333/1915 (Sarajevo), str. 43-45.

⁶³ Suvremeni izvori, istina, bilježe jednu takvu bunu u prvoj polovini sedamnaestog stoljeća, pobunu Krajišnika protiv banjolučkog paše Mehmeda Vuče (1637-1639), a Bašagić u *Kratkoj uputi* i R. Lopašić u monografiji *Bihać i Bihaćka krajina* (Zagreb 1890) čak navode da je u toj buni doista učestvovao i poginuo Budalina Tale. Ni jedan, ni drugi, međutim, ne navode zato nikakva izvora, ali je ipak posve sigurno, da je i jedan i drugi to naveo samo na osnovi spomenute narodne predaje, koja je i danas vrlo živa.

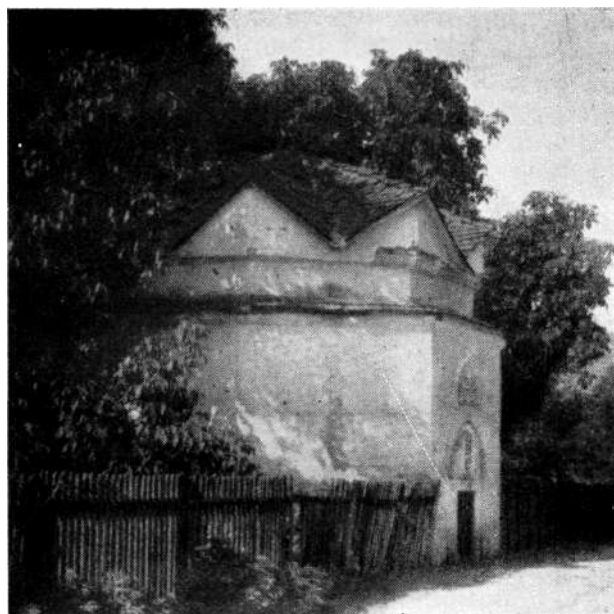
⁶⁴ Halil-paša je rodom iz Livče-polja kod Bos. Gradiške, gdje je i sagradio džamiju. Narodna pak priča veli, da je potekao iz Banje Luke, upravo iz jedne siromašne kuće kraj

menika te vrste, kakav se gradio obično u šesnaestom stoljeću. U tlocrtnoj šemi ima oblik osmerokuta. U tri nasuprotna zida izgrađena su tri prozora, a na četvrtom opet ulaz s majstorski izvedenim lukom iznad vrata. Unutrašnji prostor presvela je kamena kupola, a nju opet izvana prekriva niski čunjasti krov, koji se, zanimljivo, osamputa lomi poput lepeze i čini na obodu osam malih trokutastih pročelja, koje ovjenčavaju atiku spomenika. U turbetu su dva sarkofaga. Jedan je Halil-paše, a drugi, manji i, bez sumnje, iz kasnijeg vremena, nekog Halil-pašina bajraktara, kako tvrdi narodna predaja.

Drugi od ta dva monumenta nazrijeva se u gustom šibljju pod glavnim putem i kojih stotinjak metara sjeverno od Halil-pašina turbeta. To je porodična nekropola glasovitog bosanskog vojskovođe Malkoča, koji je u prvoj polu šesnaestog vijeka mnogo ratovao po Hrvatskoj i Slavoniji, i za kojeg je vezan prvi sigurni trag naše narodne epske poezije.⁶⁵ Nekropola ide u red najljepših spomenika te vrste na čitavom Balkanskom Poluotoku i sa svojom impozantnošću stoji, očito, u uskoj vezi s nekadašnjim kićenim narodnim pjesmama, koje su slavile i veličale darovitog bosanskog vojskovođu. Nekropola se sastoji od omanjeg četverokutnog podija, kamene ograde što teče unakolo praveći prostran put oko grobova, te dva mermerna sarkofaga i tri para nišana na podiju. Podij je veličine 6 X 12 m, a izidan je iznad zemlje 90 cm. I podij i okolna ograda izvedeni su od pomno istesane sedre, a ograda je još i prekrivena posebno profiliranim pločama od kamena krečnjaka. Na dva uzdužna kraja nekropole (gornjem i donjem) stoje dva velika kamena sarkofaga: dugi su 2,40 m, široki 1,30 m, a visoki točno 1 m. Sastoje se iz vrlo pomno istesanih većih ploča od čistog bijelog mermera, koji se za ovakve potrebe dovažao čak iz Makedonije. Od istog su kamena i nišani. Prednji na Malkočbegovu grobu kvadratičnog je presjeka, vrlo tanak i dug (oblik, što ga redovito sretamo na grobovima istaknutijih osoba šesnaestog stoljeća) i s vješto modeliranim turbanom na vrhu, a obadva na onom drugom grobu imaju oblik ploče, koja na vrhu naglo prelazi u prignječeni šiljasti luk. Pod jednim sarkofagom pokopan je *kliski sandžakbeg Malkočbeg sin Osmanov*, a pod drugim njegov sin, *kapetan Gradiške Džaferbeg*. Malkočbeg je umro u mjesecu rebiul-aharu 973 (između 26 X i 23 XI 1565), a Džaferbeg poginuo u septembru 1560. Sve se to

toga turbeta. O toj predaji, do koje se ne može mnogo držati, vidi u spomenutom radu Fejze Čavkića u *Školskom Vjesniku X* (1903), str. 774-775-

⁶⁵ Naime, Slovenac Benedikt Kuripešić u svom poznatom *Itinerariumu* prolazeći kroz Kamengrad na putu za Carigrad veli, da se po Hrvatskoj i po Bosni mnogo pjeva o *Malkošiću* («Malkoschitz») i o njegovim vrijednim djelima. Sad se vidi, da nije na mjestu nagađanje T. Maretića («Naša narodna epika», Zagreb 1909, str. 8), da bi taj Malkošić mogao biti identičan sa Stjepanom Maljkovićem iz kasnijih naših narodnih pjesama.

Halil-pašino turbe sa sjevera (foto Dž. Čelić, 1952)

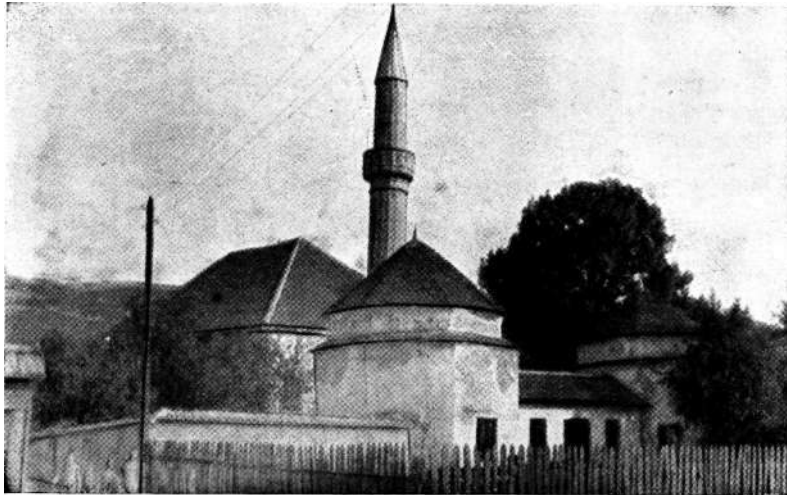
vidi iz očuvanih natpisa na nišanima. Natpis na Malkočbegovu grobu kratak je i uklesan na prednjem nišanu, a onaj na Džaferbegovu dosta je duži i na zadnjem nišanu.⁶⁶

Između ta dva groba nalazi se i treći, ali na njemu nema sarkofaga, nego samo visoki i dosta arhaični nišani. Tko tu leži, to se ne zna, jer natpisa na nišanima nema. Može se reći samo to, da je pokojnik bio iz uže Malkočbegove porodice.

Godine su prolazile, a Banjolučani, zabavljeni svojim nedaćama i brigama, sve su više zaboravljali slavnog Malkoča i njegova sina. Nekropola je zarasla u gusto šiblje, a po nišanima se uhvatila debela mahovina, koja je potpuno prekrila natpise, i o postanku te nekropole isplele se onda u narodu čudne legende, koje su govorile o svemu, samo ne o pravom stanju stvari. I tako je tu nekropolu obavijala tama sve do god. 1943, dok šiblje i mahovinu nije raščistio i natpise otkrio Muhamed Garčević, marljivi istraživač naše prošlosti pod turskom vladavinom. Istom se tada ukazala sva veličina i vrijednost te nekropole u historijskom i umjetničkom smislu.

To bi bio pregled razvoja lijeve strane Donjega Šehera do potoka Crkvine. Grad se, međutim, širio neznatno i preko toga potoka, a posebno i znatno jače na desnoj obali Vrbase. S druge strane toga potoka razvilo se poslije osnutka Ferhad-pa-

⁶⁶ Obadva prednja nišana i zadnji sa Džaferbegova groba danas su u banjolučkom muzeju. Natpise je s velikim trudom riješio Hazim Šabanović i objavio ih zajedno sa prijevodom u svom vrlo vrijednom prilogu *Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč-bega i njegovog sina Džaferbega u Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugo slovenskih naroda pod turskom vladavinom II* (Sarajevo 1951), str. 249-258.

Džamija Gazanferija s turbetima
(foto Dž. Čelić, 1952)

šinih zadužbina daljnjih pet mahala, kojih središta bijahu džamije: *Pašićeva*, *Hadži Omerova* ili *Dolačka*, *Sijamija* ili *Šehova*, *Kalauzija* i *Herićeva*. Kad su nastale te mahale i njihove džamije, поближе se ne zna, jer natpisa ni na jednoj džamiji nema, a nisu zasad poznati ni kakvi drugi pisani spomenici, koji bi nam to pitanje bar koliko osvijetlili. Džamije u tim mahalama građene su sve od ćerpiča i s drvenom munarom. Od njih je danas uzgor jedina još Hadži Omerova na Docu, a i ta je u novije vrijeme dosta nagrđena i u estetskom smislu upropaštena zatvaranjem interkolumnija u predvorju (sofama) zgrade.⁶⁷ Pašićeva pak džamija bila je pred današnjim Higijenskim zavodom, a propala je prije austro-ugarske okupacije. Sijamija ili Šehova džamija stajala je na mjestu današnjeg vakufskog hotela Palas i bila centar toga dijela grada. Kako nije imala dosta džemata, porušena je god. 1931, da ustupi mjesto spomenutom hotelu. Njezin materijal prenesen je u selo Mehovce i od njega tu napravljena nova džamija, koja se po staroj prozvala također Sijamijom. Kalauzija džamija stajala je na Docu, u današnjoj ulici Đure Pucara. Propala je prilikom bombardiranja Banje Luke 31 V 1944. Herićeva pak džamija, posljednja prema sjeveru u lijevom dijelu Donjeg Šehera, bila je u produženju te iste ulice, a propala je koju godinu prije prvog svjetskog rata.

Sjeverno od tih mahala preko Crkvine sterala se kršćanska mahala Varoš, u kojoj su stajali pravoslavni i katolici, i posebna mahala *Ciganluk*, u kojoj su, kako i samo ime veli, obitavali Cigani. Varoš je vjerojatno stara bar koliko i obližnje mahale preko Crkvine, ali se znatnije počela širiti, kako je spomenuto još u početku, tek u drugoj polovini prošloga stoljeća.⁶⁸

⁶⁷ U haremu te džamije najstariji datirani nišan potječe iz godine 1194 (1789).

⁶⁸ Izgradnji toga dijela grada mnogo je doprinijela prva bosanska željeznička pruga Banja Luka-Dobrljin, puštena u promet 17 I 1873, a tome je svakako mnogo doprinio i nešto raniji osnutak trapistanskog samostana *Marija Zvijezda* na

Pređimo sada na desnu obalu Vrbasa. Taj dio starog Donjeg Sehera počeo se razvijati istodobno, kad i onaj na lijevoj obali, dakle, neposredno iza osnutka Ferhad-pašine džamije i ostalih javnih objekata, a do četrdesetih godina sedamnaestog vijeka u njemu je izraslo pet mahala i šest džamija. Po vremenu postanka prva je svakako mahala *Gazanferija*, najbliža prvoj donjošeherskoj mahali Ferhadiji na suprotnoj strani. Njezino središte čini istoimena džamija u današnjoj ulici Mirka Kovačevića, koja s još dva stara objekta u neposrednoj blizini predstavlja najvredniji građevni spomenik Banje Luke na desnoj obali Vrbasa. Džamija je kvadratična oblika s osnovicom (vanjskom) od 12 m, i, prema tome, ide u red prostranijih spomenika te vrste. Prvotna zgrada davno je propala, a po svojoj prilici bila je prekrivena kamenom kupolom (kvadratična osnova!). Prilikom neke kasnije obnove kupola je i dalje zadržana, samo je sad izgrađena od drvenog materijala i prekrivena četverostrešnim šatorastim krovom. Ta kupola i danas stoji u toj džamiji i svrstava taj objekt u onaj mali broj naših džamija s drvenom kupolom ispod krovišta. Pri posljednjem renoviranju džamije, koje je izvršeno prije dvadesetak godina, jedan dio glavnog zida prezidaše opekama, a tom prilikom zaziđaše i interkolumnije trijema, te džamija time osta u arhitektonsko-estetskom smislu veoma nagrđena. U tom zatvorenom trijemu i danas stoje dva mihraba na dvije strane, poput onih u Ferhadije džamije. Oniska i sedrena pak munara s desne

desnoj obali Vrbasa u Delibašinu Selu (sagrađen 1869), koji je u ono vrijeme bio od velike važnosti u gospodarskom životu sjeverne periferije grada. — Prvi rad o toj prvoj i projektima daljnjih bosanskih željeznica napisali su godine 1873 ing. Geiger i Lebret u bečkom stručnom časopisu *Allgemeine Bauzeitung* pod naslovom *Studie über Bosnien, die Hercegovien und die bosnische Bahnen unter Beschreiben einiger genereller Tracirungs-Methoden* (poslije izišao i separat). O trapistanskom samostanu pak gledaj članak Rudolfa Zaplate *Trapisti kod Banje Luke* u *Glasniku Jugosl. prof. društva* za juni-avgust 1934, i drugi, nepotpisani, *Kako su trapisti došli u Bosnu* u *Obzoru* od 12 II 1934.

strane džamije građena je bez osobitog arhitektonskog dekora i bez stalaktitnih ornamenata ispod šerefeta. Džamija i okolna mahala i danas nose ime po svom osnivaču Gazanferu, koji je, kao i tefterdar Hasan, bio suvremenik i osobni prijatelj Ferhad-paše Sokolovića. I on je supotpisao Ferhad-pašinu zakladnicu iz god. 1587. Iz toga potpisa se vidi da je on bio banjolučki vojvoda, a usto i zaim — lenski vitez s godišnjim prihodima višim od 20.000 ondašnjih akči. I to je sve što se zna o njemu. Prema tome, džamija je nastala negdje istih godina, kad i Arnaudija na drugoj strani. Gazanferbegova zakladnica nije se sačuvala, po kojoj bi se moglo točno reći, koje je to godine bilo. A nema ni uobičajenog natpisa više ulaza.

Džamiju opasuje prostrano groblje s grobovima i nišanima iz novijeg vremena.⁶⁹ Sa sjeverozapadne pak strane džamiju i njezino omanje dvorište zatvaraju od ulaza dva kamena turbeta, povezana drvenom kapijom, na koju se ulazi u dvorište i džamiju. A ta turbeta i kapija između njih u kompozicionalnom smislu pokazuju zanimljivo rješenje i daju s masivom džamije u pozadini neobično lijepu sliku. Gledajući s ulice ta turbeta, kapiju između njih i džamiju iza njih, motrilac ima dojam da se nalazi pred kapi-kulama koje stare tvrđave, a ne pred objektima memorijalnog i sakralnog značaja. Taj dojam proizlazi iz samog načina komponiranja turbeta s džamijom i prilaznim putem, a u tome upravo i jest specifičnost i vrijednost tih spomenika. Smještaj tih turbeta proizišao je iz unaprijed smišljene prostorne osnove u odnosu na džamiju, a to nam kazuje da su obadva objekta nastala u isto doba. To, uostalom, potvrđuje i potpuno ista tehnika građenja i kod jednog i kod drugog objekta. Oblik turbeta je osmerokut, kao i kod već opisanih drugih turbeta iz šesnaestog vijeka, a i jedno i drugo prekriva sedrena kupola, koja se izdiže izravno iz zidova bez prelaznih elemenata tambura. Kupole se vide samo iznutra. S vanjske je strane visoki šatorasti krov na osam voda. Natpisa nema ni na jednom turbetu, iz kojeg bi se vidjelo, kad su nastali ti spomenici, i tko u njima leži, ali se i pored toga s mnogo vjerojatnosti može reći, da ih je gradio sam Gazanfer za sebe i svoju bližnju rodbinu. U lijevom je turbetu jedan drveni sarkofag, a u desnom dva, i okolni mahaljani kazuju, da u onom prvom počiva sam Gazanfer, a u onom drugom dva njegova sina nepoznatih imena.

Kroz kojih četrdesetak godina iza nastanka mahale i džamije Gazanferije razvile su se na toj strani još *Mala čaršija* — trg i četvrti po redu trgovački i obrtnički centar Banje Luke, koji je imao i svoju posebnu džamiju — i četiri mahale: od

⁶⁹ S lijeve strane samoga ulaza u džamiju nalazi se i grob bivšeg reisul-uleme Ibrahim ef. Maglajlića, koji je umro i pokopan tu, kako se vidi iz natpisa u turskom jeziku, god. 1355 (1935).

Gazanferije prema sjeveru *Mejdan* i *Kul*, a prema jugu *Hadži Salihija* ili *Stupnička* i *Hadži Pervizova* u Potoku. Džamije u tim mahalama i Maloj čaršiji građene su sve od običnog materijala i s drvenom munarom, i od njih se u građevnom smislu ističe mimo ostale jedino ona u Maloj čaršiji. Građena je od kamena i u dvije etaže. U prizemlju bijahu tri dućana s isto toliko trgovačkih magaza, a na katu prostorija za bogoslužje. Porušili su je prije dvadesetak godina, jer je bila posve dotrajala. Džamije pak u mahalama i danas su uzgor. Od svih je po vremenu postanka na svu priliku najkasnije nastala ona u Potoku. Sagrađena je god. 1630, a osnivač joj je *Hadži Perviz*, sin *Abdul-Azizov*. To se vidi iz očuvane Hadži Pervizove zakladnice,⁷⁰ koju je 27 ramazana 1039, odnosno 10. maja 1630, legalizirao ondašnji banjolučki kadija i dobro poznati naš pjesnik Muhamed Nerkesija, Sarajlija.⁷¹ U toj ispravi se kraj oko te džamije naziva *Novom mahalom*, što će reći, da je tek izgrađen. Tom zakladnicom i sa kasnijom četiri dodatka na originalu, koje su potvrdili kasnije banjolučke kadije, Hadži Perviz je ostavio u Banjoj Luci i niz privrednih dobara, iz kojih će se uzdržavati džamija i njezini službenici: dvanaest dućana, od kojih je jedan u Ferhad-pašinoj čaršiji, a ostali u blizini Ferhad-pašina mosta, zatim dvije bašče, jednu u blizini Ferhad-pašina mosta, a drugu kod *tekije*,⁷² i gotovinu od 58.568 akči, koje će se davati u promet (zajam) uz 10%/o-tnu kamatnu stopu. Tako njegova džamija posta središte nove i po svoj prilici po postanju posljednje mahale u tom kraju, koja se otada naziva njegovim imenom, a oni dućani, bašča i gotovina biše od znatnog ekonomskog značenja u životu ondašnjih i kasnijih Banjolučana.

Posljednja dva dodatka u svojoj prvoj zakladnici Hadži Perviz je dao napisati i legalizirati krajem ševala 1047 odnosno polovinom marta 1638. To je bilo svakako potkraj njegova života. Bio je tada po svoj prilici prikovan za postelju, jer legalizaciji na sudu nije mogao osobno prisustvovati, pa je to učinio preko opunomoćenika, nekog Mahmud-čelebije. Brzo iza toga je i umro. Svakako prije hidžretske godine 1052 (11V 1642—21 III 1643), jer se u jednom daljnjem, petom i posljednjem dodatku zakladnici, kojim te godine neka Fatima, kći Abdulahova, ostavlja gotovinu od 2.300 akči

⁷⁰ Tu zakladnicu, koje se original nalazi u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, i one dvije starije (Sofi Mehmed-pašinu i Ferhad-pašinu) koristio je Hamdija Kreševljaković i na osnovu njih i drugih podataka napisao odličan članak *Banja Luka XVI i XVII stoljeća u Glasniku Jugosl. prof. društva* za juni-avgust 1934 godine.

⁷¹ U njegovu kadijskom pečatu razabire se hidžretska godina (1)030 (1621), a to je daljni podatak za njegovu inakom oskudnu biografiju, jer nam kazuje, kad je završio nauku i postao kadija.

⁷² Po toj tekiji koja stajaše na desnoj obali Vrbasa u Donjem Šeheru, zove se i danas *Tekijom* kraj oko nje, a na taj se lokalitet po svoj prilici odnosi ona narodna pjesma o gradnji džamije Ferhadije (vidi napomenu 45).

za spomenutu džamiju, Hadži Perviz navodi već među pokojnicima. A tko je bio taj čovjek i posljednji veći banjolučki legator, malo se može o tome reći. U trećem dodatku navodi mu se titula aga, i po tome sudeći obnašao je neku vojničku čast. U prvotnoj zakladnici ocu mu je ime *Abdul-Aziz*, a ovdje, u trećem dodatku, *Abdul-Mennan*. To nam, dalje, posve sigurno kazuje, da je Hadži Perviz bio konvertit, jer takva i slična općenita

imena roditelja navađahu u ispravama, kako je općenito poznato, sinovi ove grude, čiji su roditelji ostali u staroj vjeri, a oni primili islam. Imali se još u vidu, da su one dvije bašče, što se vakufe, bile njegova nasljedna baština (u zakladnici ne navodi kao drugi legatori, da ih je kupio), onda se može reći i to, da je bio starosjedilac, Banjolučanin.

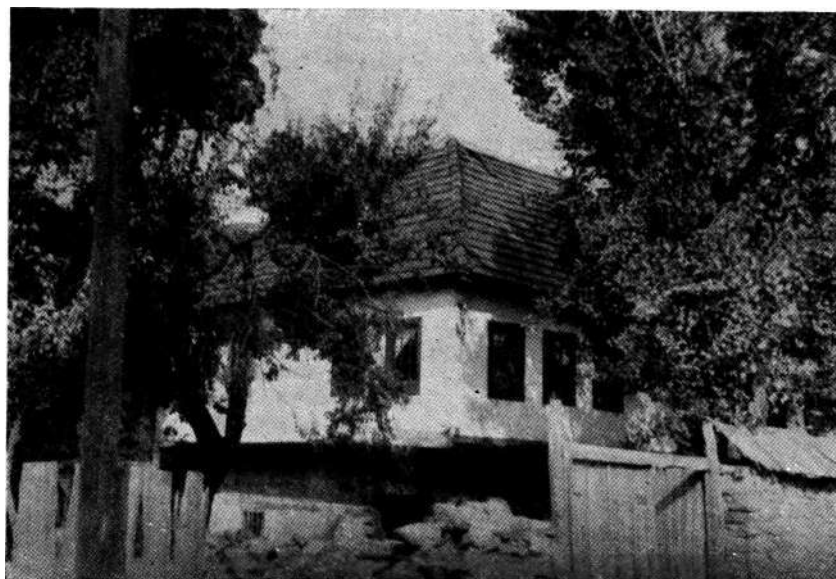
IV

NOVOSELIIJA

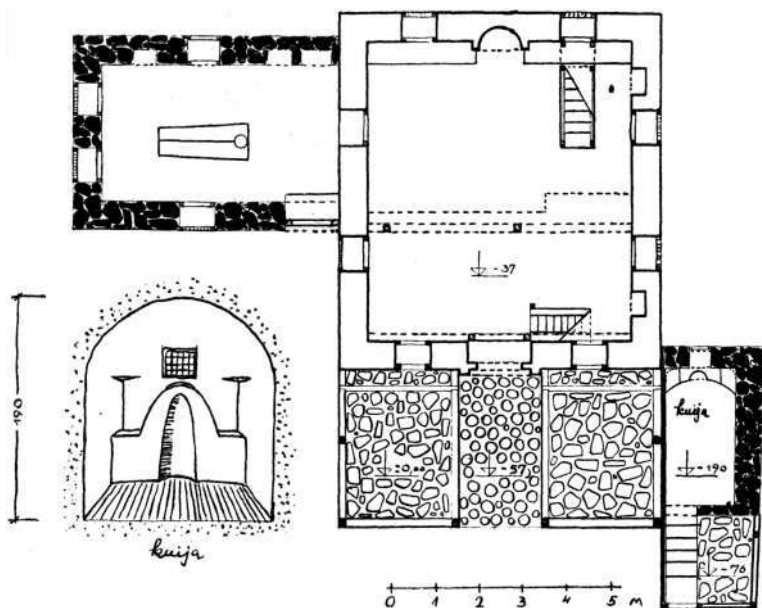
I gornji i Donji Šeher, vidjeli smo, nastali su u šesnaestom stoljeću i bili još krajem toga vijeka lijepo razvijeni. Najjužniji pak i treći dio stare Banje Luke, današnja Novoselija, naseljen je, međutim kasnije, kako to i samo ime kazuje. Predaja veli, da su se tu naselili žitelji iz obližnjeg Trna, kad je tim mjestom harala kuga, ali kad je to bliže bilo, o tome se dosada nije znalo. U tom novom naselju, koje se raširilo također s obje strane Vrbasa, i koje je do danas zadržalo u građevnoj strukturi i urbanističkom smislu više izraz većeg sela s većinom poljodjelskog stanovništva, negoli prave gradske četvrti, razvilo se u prošlosti pet mahala i šest džamija. Mahale nose i danas nazive po osnivačima džamija u njima, i na lijevoj su obali Vrbasa *Hadži Kurtova* i *Hadži Zulfikarova* (Lijeva Novoselija), a na desnoj *Hadži Mustaj-pašina*, *Sabanagina* i *Hadži Firuzova* (Desna Novoselija). Pet istoimenih džamija je u tih pet mahala, u svakoj po jedna, a šesta, Behram-efendijina, nalazi se na usamljenom prostoru na južnoj

periferiji *Hadži Firuzove* mahale, i ona je jedina u Banjoj Luci, koja nikada nije imala svoje posebne mahale. Sve te džamije gradili su domaći majstori od ćerpiča i drveta i s drvenom munarom, i u arhitektonskom smislu ničim se gotovo ne odvajaju od ostalih naših džamija te vrste. To su i jedini stariji građevni spomenici u Novoseliji. A kad su nastale te džamije, one i okolne mahale, i tko su bili njihovi osnivači, podataka o tome nema za sve. Nešto više može se reći jedino o Behram-efendijinoj i Mustaj-pašinoj džamiji, uz koje se nalaze još po dva spomenika, pa ću se na njih i osvrnuti, jedno stoga, a drugo, što nam upravo te dvije džamije daju ključ, pomoću koga možemo nešto dublje ući u prošlost Novoselije, i što nam vjerovatno daju dvije krajnje vremenske granice, prvu i posljednju, razvitka toga dijela grada.

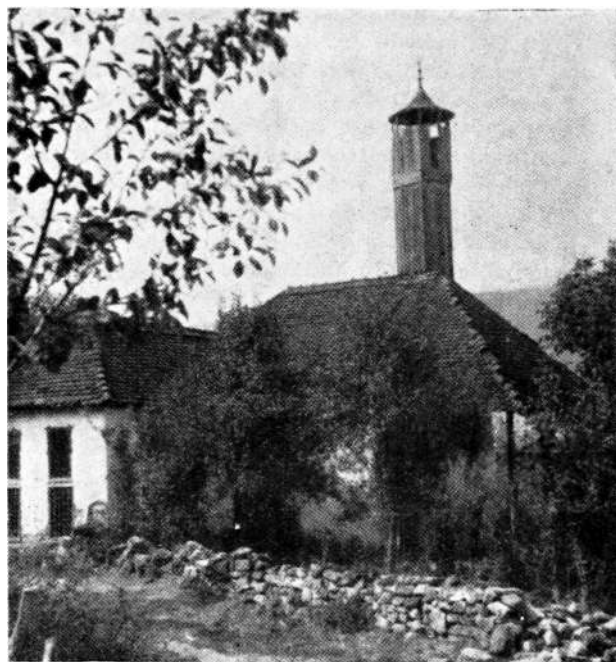
Behram-efendijina džamija omanja je zgrada s otvorenim trijemom na osam drvenih stupova, drvenom i dotrajalom munarom i četverostrešnim

Novoselija — tip kuće (foto Dž. Čelić, 1952)

Behram-efendijina džamija s turbetom i kuijom — tlocrt (Dž. Čelić — M. Gološ, 1952)

Behram-efendijina džamija s turbetom — vanjska arhitektura (foto Dž. Čelić, 1952)

krovom pod crijepom. Unutrašnji prostor, u kojem je namještaj skroman i vrlo jednostavan, seže u dužinu 6,70 m, a u širinu jedva 6,20 m. Na desnoj strani samoga ulaza u džamiju je podzemna kućica, u koju se silazi niz pet kamenih stuba. Narod je zove *kuijom* i veli, da je tu osnivač džamije i te kućice, Behram-efendija, provodio vrijeme u ibadetu. Prostorija je na bačvasti svod, koji jedva proviruje iz zemlje, i veoma skromnih omjera. Dužina joj je 3,10 m, a širina 1,60 m, a visina do tjemena svoda tek 1,90 m. U jugoistočnom zidu, nasuprot ulazu, nalazi se mala niša za mihrab, a iznad nje prozorčić, kroz koji prodire unutra oskudna svjetlost. A uz lijevi zid džamije i pod džamijskim krovom je i drugi spomenik, turbe unutrašnje veličine tek 5,25 X 3,0 m, u kojem leži osnivač džamije Behram-efendija. Nad samom grobnicom je drveni sarkofag (kubura) s čohom i turbanom. Natpisa nema. Monument je građen od priprosto tesana kamena, a u nj se ulazi neposredno iz džamije, i po tome bi se ta bogomolja mogla označiti i nekom vrstom grobne džamije, kakvih inače nema nigdje na našem terenu. Ulaz je napravljen na mjestu, gdje je prije toga, očito, bio prozor, i po tome se dade zaključiti, da je turbe nastalo poslije džamije, a po svoj prilici podigao ga je sam narod u počast Behram-efendiji.

Sva tri ta skromna objekta čuvaju uspomenu na starca Behram-efendiju, prema kojem se i danas gaji veliko štovanje u muslimanskom dijelu stanovništva Banje Luke, a osobito onog dijela grada. I danas vrlo živa narodna predaja u Banjoj

Luci veli za nj, da je bio vrlo učen i pobožan čovjek, da se bavio naukom i pisao knjige.⁷³ A ta narodna predaja nije bez osnove. Na desnoj plohi mimbere u džamiji očuvan je jedan zapis, što ga je pisao vrlo vještom rukom po svoj prilici sam Behram-efendija, i koji nam upravo to potvrđuje. To su zapravo dva distiha na arapskom jeziku, a glase ovako:

کتابی بخط جنید
سایتی زمان او غریبایع
و عمر طویل و یوم کبیر
کتابی بمن قلیل
۱۰۴۷ سنه

To u prijevodu znači:

*Pisao sam knjigu lijepim pismom
kroz dug život i po cio dan.
Doći će pak vrijeme, a ja ću umrijeti kao kakav
tuđinac,
a knjiga mi se prodavati nipodašto.
Godina 1047*

Makar taj zapis i ne bio originalan (stihovi su su preuzeti iz istočne književnosti), on nam ipak dosta kazuje o životu i radu toga čovjeka. Potpu-

⁷³ Išao neki kadija u Banju Luku na službu — priča narod — i tu negdje u Novoseliji vidio kraj puta Behram-efendiju kako piše nekakvu knjigu i usput čuva ovce. »Kad su im ovakvi čobani, onda ja ne trebam u ovome mjestu!« — rekao nato učeni kadija i vratio se, odakle je i došao.

no, dakle, kongruentna pojava, kao što je i u Pruscu bio nekako u isto vrijeme glasoviti pravnik i pisac Hasan Čafija. Ali dok o Hasanu Čafiji podosta toga znamo iz knjiga, a imamo sačuvane i njegove rukopise, o Behram-efendiji pisana historija ne zna ništa, niti je dosada poznato ijedno njegovo djelo. Ako Behram-efendija nije bio običan prepisivač knjiga, moguće je, da će budući istraživači naše prošlosti i naići na koji njegov rukopis, a ja ovdje navedoh o njemu tek toliko, neka se bar to sačuva.

Velika je sreća i vrijednost, što je ispod navedenog zapisa u stihovima sačuvana i označena hidžretska godina pisanja. Ona je trajala od 16 V 1637 do 4 V 1638. Cigle te četiri brojke kazuju nam ne samo kad je nastala džamija, i kad je živio njezin osnivač Behram-efendija, nego kad je najkasnije nastalo i samo naselje. Ako uzmemo, da je džamija nastala navedene godine, a može biti da je i prije, samo je naselje zasnovano svakako još i prije džamije, jer se džamije podižu na naseljenom, a ne na praznom području. Ta je godina ujedno i najstariji poznati trag Novoselije, i ona nam pomiče unatrag osnutak toga dijela grada za gotovo čitavih stotinu i pedeset godina od dosada poznatog najstarijeg izvora o Novoseliji.⁷⁴

A mnogo prije toga dosada prvog poznatog spomena Novoselije iz kraja osamnaestog stoljeća nastala je i posljednja mahala Hadži Mustaj-pa-

šina, nazvana tako po utemeljaču džamije u toj mahali. Ona je i teritorijalno posljednja mahala Novoselije prema Gornjem Šeheru, i stoga je neki ubrajaju i u Gornji Šeher. Živa je danas narodna predaja u Banjoj Luci, koja kazuje, da je Hadži Mustaj-paša bio banjolučki kapetan i potomak Ferhad-paše Sokolovića. A on je, prema tome, identičan s kapetanom *Mustafa-pašom Ferhadpašićem Sokolovićem*, za koga navodi Bašagić, po poznatom turskom biografskom djelu *Sicilli Osmani*, da se kao kapetan istakao u ratovima protiv Austrije, i da je onda za zasluge imenovan pašom i namjesnikom u Tripolisu; Bašagić, dalje, veli, valjda po istom izvoru, da je god. 1708. postao namjesnikom u Bosni, i da je tu i umro.⁷⁵ Prema svemu tome, njegova džamija s okolnom mahalom nastala je negdje krajem sedamnaestog stoljeća ili, najkasnije, u prvim decenijama osamnaestog. Danas je to stara i trošna zgrada. Od ostalih džamija te vrste odvajaju je donekle jedino krupne vegetabilne slikanje na bijelom zidu predvorja. Natpisa, dakako, nema nikakva.

Kraj te džamije su i dva isto tako posve trošna četverokutna turbeta, nikla iz ruku domaćih neimara. Jedno je kraj samog Vrbasa, a u njemu je pokopana — vele — neka djevojka, pa se po tome zove *djevojačko turbe*. Drugo je opet do samog puta, što danas vodi put Jajca, a u njemu su dvije grobnice. U jednoj leži sam Hadži Mustaj-paša, a u drugoj, manjoj, neki njegov sin. Tako bar veli narodna predaja, a zapisa nema nikakva, koji bi to i potvrdio.⁷⁶

⁷⁴ Dr. Gustav Bodenstein, *Povjest naselja u Posavini god. 1718—1739*. 6. *Beschreibung von dem Konigreich Bosnien* (Gl. Zem. muzeja 1908, str. 95—112). Bodenstein taj opis pogrešno stavlja u označeno vrijeme. On je uistinu nastao tek u 9 deceniju osamnaestog vijeka i bio oko god. 1787 štampan u Beču, kako je na to već ukazao H. Kreševljaković u svojoj studiji *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini* (Godišnjak Istoriskog društva, 1950, str. 95).

⁷⁵ Dr. S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931, str. 56. — Izvjesnu pomutnju u to pitanje unosi desetak pisama *Mustafa-alajbega Ferhad pašića*, datiranih od god. 1696 pa do 1706 (*Starine XII* str. 4—32), u kojima on navodi za sebe, da je *muselim Banja Luke i sve banjalučke krajine*. Moguće je, da je to jedna te ista osoba. Ako je tako, a po svoj prilici i jest, onda je postao kapetan i paša negdje poslije god. 1706, i, prema tome, s Bašagićevim podacima, čini se, nešto nije u redu.

Neuvjerljivo je, naime, da je za dvije godine (1706—1708) mogao postati kapetan i paša pa namjesnik u Tripolisu i u Bosni. Džamiju je, dakako, mogao napraviti i prije, dok je bio muselim.

⁷⁶ Narodna predaja veli, da je isti taj Hadži Mustaj-paša napravio tu u blizini i most preko Vrbasa, nešto niže džamije, a od njegovih se uporišta doista i danas raspoznaju temelji na lijevoj obali te rijeke. Iz jednog zapisa u citiranom turskom rukopisu (akv. br. 142 fol. 4a u Drž. arhivu u Sarajevu) vidi se, da je taj most propao u velikoj poplavi Vrbasa godine 1730, i ne zna se, da je više ikada bio obnovljen. Na toj istoj lijevoj strani Vrbasa ima i jedno vrelo, koje se zove *Sokolovac*, a narod kazuje, da se tako prozvalo po Hadži Mustaj-paši Sokoloviću. Ako je to točno, a vjerojatno jest, onda je Mustaj-paša i tu ostavio svoju zadužbinu (česme ili vodovod).

ZAVRŠNA MISAO

Iz dosadašnjih izlaganja jasno se vidi, da se Banja Luka naglo razvila u šesnaestom stoljeću iz neznatnog srednjovjekovnog naselja, kojemu gravitaciono središte bješe trgovište pod tvrđavom u današnjem Gornjem Šeheru. Upravo u tome stoljeću nastao je najveći broj mahala i svi oni vredniji arhitektonski spomenici u tome mjestu. Banja Luka je već u to doba bila središnja točka trgovine, obrta i prometa cijele Bosanske Krajine, a osim toga i upravno središte višega stupnja, i stoga se grad znatno izgrađivao i širio i kasnije, u sedamnaestom stoljeću. Do pedesetih godina toga stoljeća, dok je tu bilo sjedište bosanskih namjesnika, razvitak Banje Luke postigao je vrhunac.

Grad se, međutim, jednim dijelom širio nešto i kasnije (Hadži Mustaj-pašina džamija i mahala!), i do prvih godina osamnaestog stoljeća izgrađeno je tu sigurno trideset i šest mahala,⁷⁷ isto toliko džamija, i veći broj drugih spomenika.⁷⁸ Svi putopisci sedamnaestog stoljeća, koji su prošli kroz Banju Luku, opisuju je kao velik i napredan grad. Putopisci obično navode, da je Banja Luka tada imala tri do četiri hiljade kuća, a to znači, da je bila veća i naseljenija, negoli potkraj turske vladavine i pod austro-ugarskom okupacijom.⁷⁹ Banja Luka je tada bila u pravome smislu šeher, i upravo tada mogla se odnositi na nju ona lijepa banjolučka narodna pjesma:

*Kolika je šeher Banja Luka,
s kraja na kraj puna djevojaka!
Svaka ima po ašika svoga,
sama Fata trides i četiri.
Svaka ode za ašika svoga,
sama Fata osta neudata!*

⁷⁷ Kažem sigurno, jer nije pouzdano, da su se do toga doba razvile i daljnje dvije ciganske mahale: Ciganluk i Kul-Cigani.

⁷⁸ Sve te mahale postoje i danas i u narodu nose stare nazive, a od džamija danas ih je još 27 uzgor.

⁷⁹ Radi upoređenja viličine Banje Luke iz polovine sedamnaestog stoljeća i do dvije stotine godina iza toga objavljujem ovdje jedan dragocjen popis banjolučkih mahala i kuća iz 1851 godine. Ovaj je popis službena isprava, i sastavile su ga ondašnje banjolučke vlasti i prema njemu razrezale porez u grošima na žiteljstvo grada. Dokument se danas nalazi u Državnom arhivu u Sarajevu (akv. br. 139 folio 6a), a glasi ovako:

1. Gazanferija	70 kuća	6330 groša
2. Kul	35 "	2250 "
3. Mejdan	56 "	5040 "
4. Potok	27 "	2430 "
5. Stupnica	29 "	2610 "
6. Sitarija	21 "	1890 "
7. Hadži Zulfikarova	27 "	2430 "
8. Hadži Kurtova	21 "	1890 "
9. Hadžibeg-zadetova	31 "	2790 "
10. Džaferagina	31 "	2790 "
11. Hunčarija	32 "	2880 "
12. Tabaci	27 "	2430 "
13. Pećina	25 "	2250 "
14. Mehdibegova	47 "	4230 "
15. Hadžibabina	44 "	3960 "
16. Aparđi-pašina	13 "	1170 "
17. Daudija	32 "	2880 "

18. Seferagina	17 kuća	1530 groša
19. Simidija	14 "	1260 "
20. Teftedarija	54 "	4860 "
21. Pobrđe	19 "	1710 "
22. Ferhadija	53 "	4770 "
23. Pašićeva	39 "	3510 "
24. Sijamija	21 "	1890 "
25. Hadži Omerova	31 "	2790 "
26. Kalauzija	40 "	3600 "
27. Herićeva	9 "	810 "
28. Mustaj-pašina	16 "	1440 "
29. Šabanagina	11 "	990 "
30. Ilidža	18 "	1620 "
31. Sofi Mehmed-pašina	29 "	2610 "
32. Osman Šahova	18 "	1620 "
33. Kalenderija	4 "	360 "
34. Hadži Firuzova	32 "	2880 "
35. Varoš	103 "	9270 "
36. Kul-Cigani	17 "	1530 "
37. Ciganluk (Goli Cigani)	23 "	2070 "

Prema tome popisu, koji nam daje veličine i pojedinih mahala, Banja Luka je god. 1851 imala 1126 kuća. Valja, međutim, odmah napomenuti, da to nije i konačan broj. Tu je sigurno bilo još kuća, koje nisu uopće plaćale poreza i koje, prema tome, nisu ni ušle u taj popis. Banja Luka je, dakle, mogla tada imati još kojih pedesetak kuća. U drugoj polovini prošloga vijeka, kako je poznato, sjeverni dio Banje Luke počinje se znatno širiti i izgrađivati, i već god. 1879 Banja Luka broji 1741 kuću sa 9560 stanovnika.

Résumé

Banja Luka, aujourd'hui la ville la plus grande et la plus importante de la Bosnie occidentale, présente dans son urbanisme et ses constructions deux types distincts: un type turc plus vieux, du XVIe siècle, et un type nouveau, type européen, qui s' est développé du côté nord à partir de 1870.

Ce travail montre l'origine et le développement du type turc. Le point de départ de cette partie de la ville fut une petite agglomération moyenâgeuse avec une forteresse et des eaux thermales sulfureuses, dans l'actuel Gornji Seher (partie sud de la ville). De là vient d'ailleurs le nom actuel de la ville. En 1528, les Turcs occupèrent tout le territoire et cette petite agglomération, dont il ne reste aucun bâtiment d'alors, commença à se développer et devint une grande ville de type oriental, qui s'étendit plus tard sur les deux rives du Vrbas en trois quartiers: Mornji Seher, Donji Seher i Novoselija. Ce développement de la ville est dû en grande partie aux riches habitants du pays, qui étaient assez nombreux, et à plusieurs gouverneurs, représentants du sultan en Bosnie, qui y résidèrent de la moitié du XVIe siècle à 1639. A cette époque le quartier turc de la ville avait déjà pris l'aspect

général qu'il a encore aujourd'hui. C'est alors que furent élevés un grand nombre de monuments. Sur les deux rives, des maisons furent librement disposées, entourées de verdure, et possédant une magnifique vue sur tous les côtés.

On construisit encore à ce moment-là environ trois cents magasins et ateliers d'artisans, d'où proviennent les quatre centres commerciaux de type oriental (carsija), 36 mosquées, deux bains publics fermés, plusieurs écoles, des mausolées, des fontaines, des conduites d'eau. Tous ces monuments portent les signes distinctifs de l'architecture musulmane de l'époque. Parmi les monuments publics, celui dont l'architecture est particulièrement remarquable, c'est la mosquée Ferhadija qu' éléva en 1579 le gouverneur bosniaque d'alors, Ferhad beg Sokolovic, originaire du pays. Ces monuments, ce sont naturellement des architectes turcs qui en ont dirigé la construction, mais des architectes de l'endroit et des environs, des tailleurs de pierre de Dalmatie y ont aussi participé. Les architectes du pays ne se sont pas pas lancés dans des problèmes de construction difficiles, mais ils se sont distingués dans l'architecture profane.